

Warszawa: Miasto podzielone (2019)

— apokalipsa za murem

Hanna Wach

Adresat zajęć: uczniowie szkoły ponadpodstawowej.

Rodzaj zajęć: historia, koło historyczne.

Cel ogólny zajęć: Pogłębienie zainteresowań historycznych uczniów, budzenie ciekawości poznawczej dotyczącej przeszłości.

Cele szczegółowe:

Uczeń:

- kształtuje umiejętności syntezy wiedzy w czasie i przestrzeni historycznej oraz w ciągach problemowych;
- sytuuje wydarzenia i zjawiska historyczne w czasie, porządkuje je, dostrzega zmiany w życiu społecznym oraz ciągłość w rozwoju kulturowym i cywilizacyjnym;
- analizuje wydarzenia, zjawiska i procesy historyczne w kontekście epoki;
- dokonuje selekcji i hierarchizacji oraz konsoliduje informacje pozyskane z różnych źródeł wiedzy.

Metody pracy: eksponująca: film, dyskusja dydaktyczna: mapa mentalna, burza mózgów, pogadanka.

Formy pracy: indywidualna, w grupach, z całą klasą.

Środki i materiały dydaktyczne: plan Warszawy z 1938 r., plan getta warszawskiego 1940–1942, zestawienia tabelaryczne (liczba ludności żydowskiej w Warszawie, podział wyznaniowy ludności Warszawy, grupy społeczne w Warszawie według wyznania, przeciętna wartość energetyczna produktów żywnościowych w getcie, etapy choroby głodowej, śmiertelność w getcie), Rocznik Statystyczny Warszawy 1921/1922, Rocznik Statystyczny Warszawy 1935, ilustracje ulic przedwojennej żydowskiej Warszawy, ilustracje ulic getta warszawskiego, ilustracje współczesnych ulic Warszawy z terenów dawnego getta, ilustracje ludności getta, niemieckie obwieszczenia i plakaty propagandowe, wykres ludność Warszawy, zdjęcia uczestników filmu.

Słowa kluczowe: przedwojenna Warszawa, getto warszawskie, powstanie w getcie warszawskim, wielka akcja likwidacyjna, okupacja w Warszawie, postawy społeczne.

Czas: 2 godziny lekcyjne + projekcja filmu (70 min).

Bibliografia: *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego: 6 IX 1939–23 VII 1942*, wyd. i oprac. Fuks M., Warszawa 1983 ■ *Archiwum Ringelbluma, Getto warszawskie listopiec 1942–styczeń 1943*, Warszawa 1980, dostępne przez: <https://www.jhi.pl/archiwum-ringelbluma> ■ Drozdowski M., *Struktura społeczno-zawodowa ludności Warszawy w latach 1918–1939* [w:] *Najnowsze dzieje Polski*, t. 5, PWN, Warszawa 1962 ■ Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2001 ■ *Getto w Warszawie*, Wirtualny Sztetl, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/116-miejsca-martyrologii/52389-getto-w-warszawie> ■ Grabski A., Wójcicki M., *Żydowski Związek Wojskowy – historia przywrócona*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 2008 ■ Grupińska A., *Odczytanie listy. Opowieści o powstańcach żydowskich*, Czarne, Warszawa 2003 ■ Kapłan Ch.A., *Księga życia (Dziennik z getta warszawskiego)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1963, nr 45–46 ■ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy od narodzin po zagładę*, Dom Spotkań z Historią, 2018 ■ Mark B., *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1959 ■ Prekerowa T., *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, PIW, Warszawa 1982 ■ Ringelblum E., *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939–styczeń 1943*, Czytelnik, Warszawa 1988 ■ Sakowska R., *Ludzie z dzielnicy zamkniętej. Z dziejów Żydów w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej, październik 1939–marzec 1943*, PWN, Warszawa 1993 ■ Szymanowski A., *Likwidacja getta warszawskiego. Reportaż*, KOPR Komisja Propagandy BIP, Warszawa 1942 ■ Tyszkowa M., *Eksterminacja Żydów w latach 1941–1943. Dokumenty Biura Informacji i Propagandy KG AK w zbiorach Oddziału Rękopisów BUW*, cz. 2, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1992, nr 4/164 ■ Zaprutko-Janicka A., *Okupacja od kuchni*, Znak Horyzont, Kraków 2015.

PRZEBIEG ZAJĘĆ:

1. Nauczyciel wprowadza młodzież w tematykę zajęć, krótko sytuje w czasie i miejscu akcję filmu *Warszawa: Miasto podzielone* oraz prezentuje genezę jego powstania.
2. Następnie prowadzący zajęcia dzieli klasę na 4 grupy (4–6-osobowe). Rozdaje karty pracy dla poszczególnych grup i przedstawia zadania, które będą realizować.
Grupa nr 1, żydowska Warszawa (karta pracy nr 1, ZAŁĄCZNIKI NR 1–3 oraz 5).
Grupa nr 2, niemieckie plany wobec Warszawy i jej mieszkańców (karta pracy nr 2, ZAŁĄCZNIK NR 4).
Grupa nr 3, za murem (karta pracy nr 3, ZAŁĄCZNIKI NR 1, 3, 5, 6, 7).

- Grupa nr 4, Zagłada, wspólne korzenie (karta pracy nr 4, ZAŁĄCZNIKI NR 5, 8, 9, 10, 11).
3. Prowadzący pokazuje film *Warszawa: Miasto podzielone* Erica Bednarskiego (2019). Uczniowie pracują w grupach, stosując zdobytą wiedzę w praktyce (interpretują, zaznaczają na planie określone elementy, miejsca, np. żydowskie ulice, granice getta itd.; porównują okres międzywojenny oraz okupacji niemieckiej ze współczesnością).
4. Tworzenie mapy mentalnej: apokalipsa za murem. Nauczyciel prosi, aby liderzy poszczególnych grup uzupełnili mapę mentalną narysowaną na tablicy (ZAŁĄCZNIK NR 12). Cała klasa śledzi ich prace, komentuje, dopowiada.
5. Nauczyciel inicjuje dyskusję dydaktyczną na temat: *Warszawa: Miasto podzielone* — apokalipsa za murem. Moderuje ją, zadając pytania, podsuwając problemy, które należy uwzględnić:
- W jaki sposób została przedstawiona w filmie *Warszawa: Miasto podzielone* ludność żydowska i przestrzeń miasta?
 - Jakie działania wobec ludności żydowskiej podejmował w Warszawie okupant niemiecki?
 - Przedstawcie pokazane w filmie elementy życia codziennego ludności żydowskiej w getcie. Jakie jeszcze inne elementy codzienności dołączylibyście do tego obrazu?
 - Opiszcie najważniejsze zmiany dotyczące ludności żydowskiej, jakie dokonały się w getcie warszawskim na przestrzeni lat 1940–1943 (minimum 4 elementy).
 - „To nie może być prawda” — wielka akcja likwidacyjna w getcie warszawskim elementem polityki okupanta niemieckiego wobec ludności „niaryjskiej”.
 - Na podstawie filmu i załączników przedstawcie postawy Polaków wobec ludności żydowskiej getta warszawskiego.

PRACA DOMOWA:

Na podstawie filmu, lekcji oraz poszukiwań własnych oceń oraz przedstaw wspólne korzenie ludności polskiej i żydowskiej w Warszawie w poszczególnych okresach historycznych:

- Wspólna historia przed II wojną światową.
- Czasy okupacji hitlerowskiej w Warszawie — obraz życia ludności polskiej i żydowskiej.
- „To nie może być prawda” — postawy ludności żydowskiej i polskiej w czasie Zagłady.
- Co się zmieniło? Tereny getta warszawskiego współcześnie. Ludność żydowska we współczesnej Warszawie.

Punktacja pracy domowej:

Za prawidłowe opracowanie każdego okresu historycznego 0–4 p., za podanie podstawy źródłowej do każdego elementu po 0–1 p., za wnioski po 0–1 p. Razem: 24 p.

Karta pracy nr 1

Żydowska Warszawa

1. Obejrzyjcie film *Warszawa: Miasto podzielone*. Zwróćcie szczególną uwagę na wygląd Warszawy w okresie przedwojennym i zmiany, które nastąpiły w czasie wojny.
2. Na planie Warszawy z 1938 r. (ZAŁĄCZNIK NR 1) zaznaczcie najważniejsze ulice przedwojennej Warszawy, które oglądaliście na filmie.
3. Zapiszcie nazwy warszawskich ulic widocznych na filmie (minimum 3). Wykorzystajcie ilustracje przedstawiające ulice miasta w okresie międzywojennym (ZAŁĄCZNIK NR 2. Żydowska Warszawa):
 - a).....
 - b)
 - c)
4. Zapoznajcie się z tekstem dotyczącym rozmieszczenia ludności Warszawy (ZAŁĄCZNIK NR 5. Ludność Warszawy 1939–1949 r.). Zlokalizujcie poszczególne rejony zamieszkiwane przez ludność żydowską i zaznaczcie je na planie Warszawy z 1938 r. (ZAŁĄCZNIK NR 1).
5. Na podstawie wspomnień bohaterów filmu przedstawcie ich przedwojenne losy i zmiany, jakie zaszły w ich życiu w czasie okupacji. Uzupełnijcie tabelkę:

Imię i nazwisko	Status społeczny przed wojną	Miejsce zamieszkania (ulica/dzielnica) przed wojną	Szkoła/język ¹ przed wojną	Życie w getcie	Sposób ocalenia
 Irena Agata Bołdok					

¹ Język hebrajski — „loszn-kojdesz”, w tłumaczeniu „język święty”, którym posługiwano się w piśmie i w świątyni. Język jidysz — „mame-loszn”, czyli „język matczyny”, którym posługiwano się na w domach, na ulicach, w życiu codziennym. Jidysz jest językiem mieszanym, który powstał około X w. na bazie języka niemieckiego, który stanowi około 70% słownictwa. Pozostała część słownictwa to mix hebrajskiego, aramejskiego, języków słowiańskich, w tym polskiego i rosyjskiego. Zob. np. Jidysz, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Jidysz>

 Krystyna Budnicka					
 Józef Hen					
 Zygmunt Walkowski					
 Israel Gutman					

6. Obejrzyjcie ilustracje dotyczące wyglądu ulic żydowskich przed wojną i w czasie okupacji (ZAŁĄCZNIK NR 3. Ulice getta). Na podstawie filmu i ilustracji zapiszcie różnice w wyglądzie ulic i przedstawionych na nich ludzi (uzupełnijcie tabelkę):

Lp.	Wygląd ulic, placów	Wygląd ludzi	Wnioski
1. W okresie międzywojennym	—	—	—
	—	—	—
	—	—	—
2. W okresie okupacji	—	—	—
	—	—	—
	—	—	—

Karta pracy nr 2

Niemieckie plany wobec Warszawy i jej mieszkańców

1. Obejrzyjcie film *Warszawa: Miasto podzielone*. Zwróćcie szczególną uwagę na niemieckie plany wobec Warszawy i jej mieszkańców.
2. Elementy polityki niemieckiej w okupowanej Warszawie.

Na podstawie filmu i załączników (ZAŁĄCZNIK NR 4. Nazistowski plan Die Neue Deutsche Stadt Warschau) wymieńcie główne elementy polityki niemieckiej na ziemiach okupowanych:

-
-
-

3. Plany niemieckie

Na podstawie filmu i ZAŁĄCZNIKA NR 4. Nazistowski plan Die Neue Deutsche Stadt Warschau) określcie plany niemieckie wobec ludności i terenu Warszawy. Uzupełnijcie tabelkę:

Niemieckie plany	Autorzy planu	Cele	Obszar Warszawy	Ludność Warszawy	Główne elementy zabudowy	Realizacja planu
1. Plan Pabsta	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—

4. Realizacja planu Pabsta

Jakie widzicie skutki realizacji planu Pabsta dla Warszawy i jej mieszkańców? Swoją odpowiedź uzasadnijcie:

Skutki realizacji planu Pabsta:

-
-
-

Uzasadnie:.....
.....
.....

Karta pracy nr 3

Za murem

1. Powstanie getta w Warszawie

Obejrzyjcie film *Warszawa: Miasto podzielone*. Zwróćcie szczególną uwagę na moment powstania getta warszawskiego i warunki życia jego mieszkańców.

2. Tereny getta

Na podstawie tabeli nr 3. Struktura wyznaniowa ludności Warszawy wg okręgów w latach 1921–1939 (ZAŁĄCZNIK NR 5. Ludność Warszawy 1939–1949 r.) wymieńcie dzielnice miasta z przewagą ludności żydowskiej:

—

—

—

Odpowiedzcie na pytanie: W jakiej części Warszawy powstało getto?

—

.....

Porównajcie swoją odpowiedź z planem getta (ZAŁĄCZNIK NR 6. Getto warszawskie — obszar, ludność). Zapiszcie wnioski:

—

—

.....

Jaki cel postawili sobie Niemcy, budując getto w Warszawie?

—

.....

.....

3. Obszar getta

Na planie Warszawy z 1938 r. (ZAŁĄCZNIK NR 1) zaznaczcie obszar getta.

4. Warunki życia w getcie warszawskim

Na podstawie filmu i załączników (ZAŁĄCZNIK NR 7. Getto warszawskie — warunki życia i ZAŁĄCZNIK NR 5. Ludność Warszawy 1939–1949 r.) przedstawcie warunki życia ludności getta (wypełnijcie tabelkę):

Warunki życia ludności getta

Rok	Liczba ludności w getcie	Warunki mieszkaniowe	Wartość energetyczna żywności. System reglamentacji	Brak żywności. Głód	Epidemie	Terror	Zajęcia ludności, praca	Wnioski
1940	—	— —	— —	—	— —	— —	— —	— —
1941	—	— —	— —	—	— —	— —	— —	— —
1942	—	— —	— —	—	— —	— —	— —	— —
1943	—	— —	— —	—	— —	— —	— —	— —

5. Wygląd getta

Na podstawie filmu i ZAŁĄCZNIKA NR 3. Ulice getta, str. 3–4, opiszcie wygląd getta w latach 1940–1943:

- Wygląd ulic:
- Wygląd ludzi:
- Zajęcia ludności:;;
- Współpraca ludności żydowskiej z polską:;;

Karta pracy nr 4

Zagłada, wspólne korzenie

1. Zagłada getta w Warszawie

Obejrzyjcie film *Warszawa: Miasto podzielone*. Zwróćcie szczególną uwagę na zagładę getta warszawskiego.

2. „To nie może być prawda” — zagłada getta

Wagon do transportu ludności żydowskiej do obozów zagłady, Yad Vashem, fot: Wach H.

Na podstawie filmu i ZAŁĄCZNIKA NR 8. Zagłada uzupełnijcie informacje na temat zagłady warszawskiego getta:

- Niemiecka Akcja Reinhard:

Cele:

Termin przeprowadzenia akcji:

- Umschlagplatz

sposób przeprowadzenia akcji:

- Treblinka

transporty ludności żydowskiej do obozu zagłady:.....

- Skutki akcji likwidacyjnej:

.....

3. Jeżeli przetrwać — to tylko jako wolni ludzie. Getto szczątkowe

Na podstawie filmu i załączników (ZAŁĄCZNIK NR 9. Walka i ZAŁĄCZNIK NR 5. Ludność Warszawy 1939–1949 r., tabela nr 7) przedstawcie zmiany w getcie po wielkiej akcji likwidacyjnej. Uzupełnijcie tabelkę:

Lata	Liczba ludności żydowskiej w Warszawie	Wygląd getta	Działania przeciwko Niemcom. Opór	Działania Niemców przeciwko ludności żydowskiej	Zagłada
1942 r.	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—
1943 r.	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—

6. Polacy wobec getta i jego zagłady

Na podstawie filmu i ZAŁĄCZNIKA NR 11. Polacy wobec Żydów w getcie warszawskim wymieńcie formy pomocy Polaków dla ludności żydowskiej getta warszawskiego:

- a)
- b)
- c)
- d)
- e)

5. Upamiętnienie

Na podstawie filmu i ZAŁĄCZNIKA NR 10. Co się zmieniło? podajcie cztery przykłady upamiętniania getta warszawskiego:

Akcja „Żonkile”¹

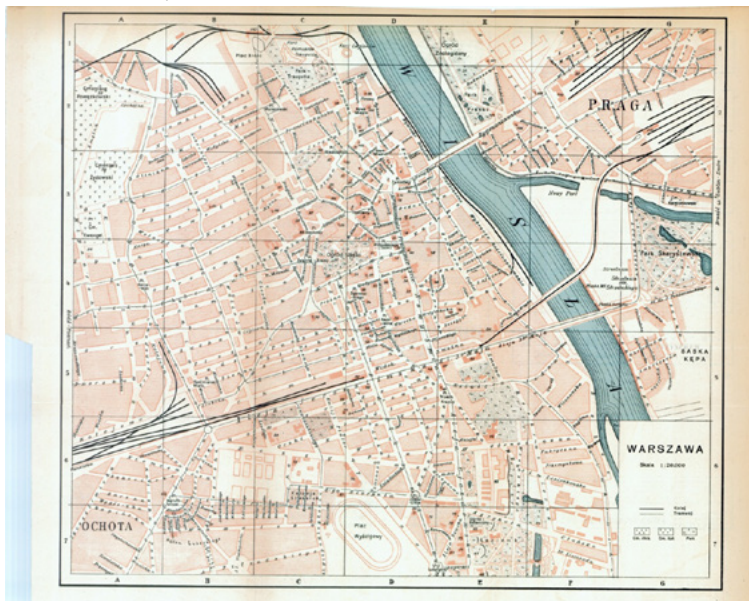
-
-
-
-

Załączniki do scenariusza zajęć znajdziesz na wortalu www.edukacjafilmowa.pl w zakładce Warszawskie fale historii 2.

¹ <https://www.um.warszawa.pl/aktualnosc/akcja-onkile>

ZAŁĄCZNIK NR 1

Plan Warszawy z 1938 r.¹

ZAŁĄCZNIK NR 2

Żydowska Warszawa

1. Plac Muranowski, Nalewki. Widok ogólny — strona parzysta, odcinek Franciszkańska — plac Muranowski, około 1930–35 r.²

¹ Mapster, mapa pochodzi ze zbiorów Ryszarda Hubisza, <http://igrek.amzp.pl/details.php?id=11800801>

² Autor nieznan, fotografia pochodzi z książki: Pakalski Z., *Nalewki — z dziejów polskiej i żydowskiej ulicy w Warszawie*, Oficyna Graficzno-Wydawnicza Typografika, Warszawa 2003, <http://www.warszawa1939.pl/widok/nalewki-d>

2. Nalewki, ul. Franciszkańska 34, okres II wojny światowej³

3. Ulica Żelazna, widok ogólny — strona parzysta, odcinek Chmielna — Żłota, około 1928 r. (?)⁴

³ Autor nieznany, fotografia pochodzi z książki: Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, TOnZ, Warszawa 2004. Dostęp przez: Fundacja Warszawa1939.pl, <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/franciszkanska-34>

⁴ Autor nieznany, fotografia pochodzi ze zbiorów MPWiK, <http://www.warszawa1939.pl/widok/zelazna-j>

4. Ulica Żelazna, widok ogólny — strona nieparzysta, odcinek Krochmalna — Chłodna, 1941 r.⁵

5. Ulica Marszałkowska 49, 1937/38 r.⁶

⁵ Autor nieznan, fotografia pochodzi ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego, <http://www.warszawa1939.pl/widok/zelazna-g>

⁶ Autor nieznan, fotografia pochodzi ze zbiorów Archiwum Państwowego w Warszawie, <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/marszalkowska-49>

6. Ulica Marszałkowska, pocztówka z Warszawy⁷

7. Ulica Marszałkowska, strona nieparzysta, odcinek plac Zbawiciela — plac Unii Lubelskiej, widok w latach 30. XX w.⁸

⁷ Fotografia pochodzi z książki: Bielski R., *Było takie miasto... Warszawa na starych pocztówkach*, Veda, Warszawa 2010, <https://czasnawnetrze.pl/pasje/sztuka/12140-pocztowki-z-dawnej-warszawy/12140/6431>

⁸ Fotografia pochodzi z książki: Herbst S., *Ulica Marszałkowska*, wyd. 3, Veda, Warszawa 1998, <http://www.warszawa1939.pl/widok/marszalkowska-aa>

ZAŁĄCZNIK NR 3

Ulice getta

I. Ulice żydowskie przed II wojną światową

1. Dzielnica Północna przed wojną⁹

Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-G-5867-3

2. Nalewki, widok ogólny — strona parzysta, odcinek Franciszkańska — plac Muranowski, około 1930–35 r.¹⁰

⁹ Autor nieznany, fotografia pochodzi ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego, <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/94684/h:423>

¹⁰ Fotografia pochodzi z książki: Pakalski Z., *Nalewki — z dziejów polskiej i żydowskiej ulicy w Warszawie*, Oficyna Graficzno-Wydawnicza Typografika, Warszawa 2003, <http://www.warszawa1939.pl/widok/nalewki-d>

3. Ulica Nowolipki 19, róg Karmelickiej 19 w 1937 r.¹¹

4. Ulica Nowolipki w 1935 r.¹²

¹¹ Fotografia pochodzi ze zbiorów Archiwum Państwowego w Warszawie, Akta Miasta Warszawy, Referat Gabarytów, <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/nowolipki-19>

¹² Autor nieznany, fotografia pochodzi z książki: Kobielski D., *Warszawa międzywojenna*, Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne, Warszawa 1969, s. 83, <http://www.warszawa1939.pl/widok/nowolipki>

5. Plac Grzybowski przed 1939 r.¹³

6. Plac Grzybowski, widok ogólny w kierunku ulicy Granicznej, lata 90. XIX w.¹⁴

¹³ Fotografia pochodzi ze zbiorów Pawła Stala, <http://www.warszawa1939.pl/widok/grzybowski-c>,

¹⁴ Fot.: Brandel K., fotografia pochodzi ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego, <http://www.warszawa1939.pl/widok/grzybowski-0>

7. Plac Grzybowski. Widok sprzed kamienic na zachodniej pierzei, 1938 r.¹⁵

8. Ulica Graniczna w 1934 r.¹⁶

¹⁵ Fotografia pochodzi z książki: Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy: śródmieście historyczne*, t. 4., TOnZ, Warszawa 1997, <http://www.warszawa1939.pl/widok/grzybowski-b>

¹⁶ Fotografia pochodzi ze zbiorów Biblioteki Narodowej, <https://polona.pl/item/ulica-graniczna-wyloc-na-plac-grzybowski-w-warszawie,MTEyMjEzNDc5/>

9. Plac Muranowski przełom XIX i XX w.¹⁷

10. Hala Mirowska (wschodnia), fot.: przed 1939 r.¹⁸

¹⁷ Autor nieznan, fotografia pochodzi z książki: *Place Warszawy wczoraj i dziś*, White & Case, Warszawa 2009, s. 28: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plac_Muranowski_w_Warszawie_1910.jpg

¹⁸ Fotografia pochodzi ze zbiorów Krzysztofa Witkowskiego, <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/hala-mirowska-wsch>

II. Ulice getta w czasie okupacji

1. Ulica Żelazna, widok ogólny — strona nieparzysta, odcinek Krochmalna — Chłodna, 1941 r.¹⁹

2. Ulica Nowolipki w 1941 r.²⁰

¹⁹ Autor nieznany, fotografia pochodzi ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego, <http://www.warszawa1939.pl/widok/zelazna-g>

²⁰ Fot.: Knobloch L., https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_101I-134-0782-13,_Polen,_Ghetto_Warschau,_Kinder_vor_Schaufenster.jpg

3. Targ w getcie, ulice Leszno i Nowolipie²¹

4. Muranów, skrzyżowanie ulic Karmelickiej i Leszno²²

²¹ Fot.: Cusian A., https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_101I-134-0780-21,_Polen,_Ghetto_Warschau,_Markt.jpg

²² Fot.: Knobloch L., https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_101I-134-0796-28,_Ghetto_Warschau,_Ghettopolizist,_Stra%C3%9Fenbahn.jpg

5. Ulica Smocza, 1941 r.²³

Warszawa, 1941 r. Ulica Smocza.
Foto: Kambach, Göttingen 1941 r.

6–7. Warszawskie getto w latach 1940–43²⁴

²³ *Marsz Pamięci w 77. rocznicę likwidacji getta warszawskiego* [TRASA], Dziennik.pl, <https://wiadomosci.dziennik.pl/historia/aktualnosci/artykuly/603111,marsz-pamieci-likwidacja-getta-warszawskiego-treblinka.html>

²⁴ Fotografia pochodzi ze zbiorów Imperial War Museum, dostępna przez: Jankowska E., *Zabrali mu aparat, ale zdjęcia ukrył. Zarejestrował życie codzienne w warszawskim getcie w 1941 r. Dwa lata później już nie istniało*, <https://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/56,141636,23284448,zabrali-mu-aparat-ale-zdjecia-ukryl-zarejestrowal-zycie-codzienne.html>

8–9. Handel w warszawskim getcie w latach 1940–43²⁵

²⁵ Tamże.

10. Handel w warszawskim getcie w latach 1940–43²⁶

11. Warszawskie getto w latach 1940–43²⁷

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże.

ZAŁĄCZNIK NR 4

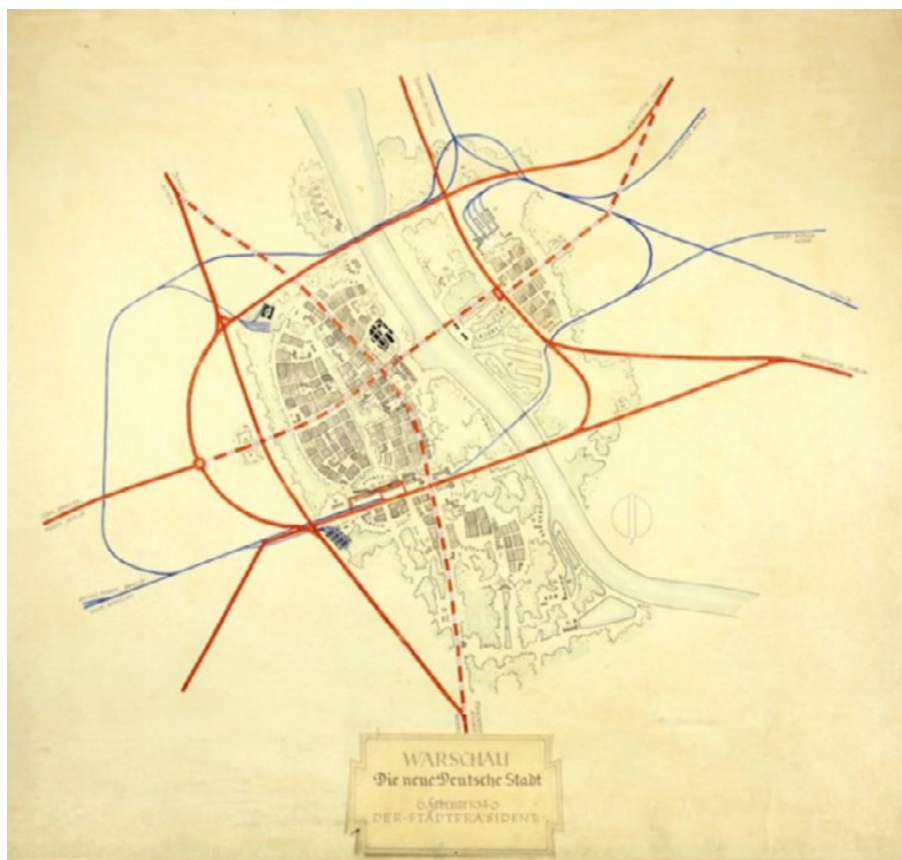
Nazistowski plan Die Neue Deutsche Stadt Warschau

1. Plan Pabsta

Określenie „Plan Pabsta” bierze swoją nazwę od Friedricha Pabsta, okupacyjnego kierownika warszawskiego Urzędu Budowlanego.

W rzeczywistości plan został przygotowany przez niemieckich urbanistów pod kierunkiem Huberta Grossa z inspiracji Oscara Dengela, komisarycznego prezydenta Warszawy.

Plan był częścią polityki niemieckiej na ziemiach okupowanych (Generalplan Ost), którego celem było stworzenie „nowego niemieckiego wschodu”.

Plan Pabsta — Warszawa w niemieckich planach zagłady²⁸

²⁸ Plan pochodzi ze zbiorów Instytutu Pamięci Narodowej, *Plan Pabsta — Warszawa w niemieckich planach zagłady*, <https://dzieje.pl/artykulyhistoryczne/plan-pabsta-warszawa-w-niemieckich-planach-zaglady>

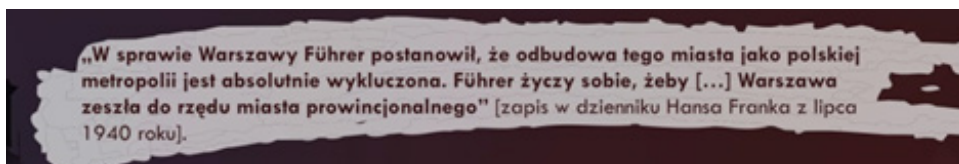
Generalplan Ost²⁹

Słowianie	Procent
Polacy	80-85%
Ukraińcy	65%
Białorusini	75%
Rosjanie	50-60%
Czesi	50%

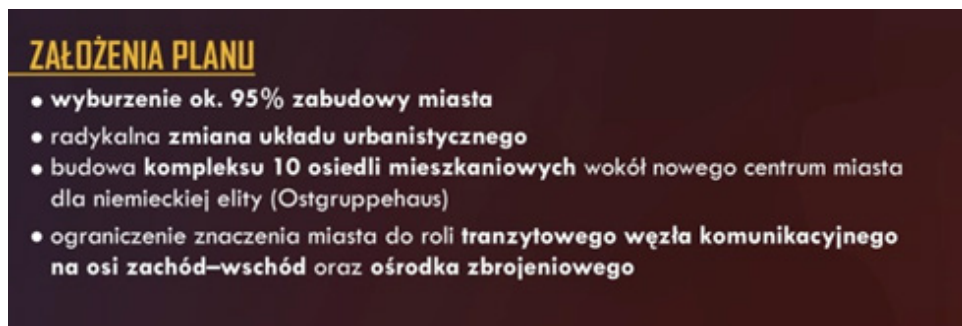
Już 6 lutego 1940 r. plan Pabsta został przedstawiony generalnemu gubernatorowi Hansowi Frankowi.

2. Założenia planu Pabsta³⁰

Plan zakładał całkowitą przebudowę Warszawy i przekształcenie jej w miasto przeznaczone dla nowej niemieckiej elity. Warszawa miała być miasteczkiem prowincjonalnym i stanowić zaplecze produkcyjne dla niemieckich sił zbrojeniowych oraz węzeł komunikacyjny.

Januszewski B., Infografika IPN Gdańsk, *Plan Pabsta. Die Neue Deutsche Stadt Warschau*³¹

Januszewski B., Infografika IPN Gdańsk, *Plan Pabsta. Die Neue Deutsche Stadt Warschau*, IPN³²

²⁹ Opracowano na podstawie: *Generalplan Ost*, https://en.wikipedia.org/wiki/Generalplan_Ost

³⁰ Opracowano na podstawie: *Plan Pabsta*, <http://www.um.warszawa.pl/en/zawartosc/plan-pabsta?page=0,0> i <http://www.um.warszawa.pl/en/zawartosc/plan-pabsta?page=0,1>

³¹ Grafika pochodzi ze zbiorów IPN, <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/100326,Infografika-IPN-Gdansk-Plan-Pabsta-Die-Neue-Deutsche-Stadt-Warschau-do-pobrania.html>

³² Tamże.

3. Realizacja planu 1940–1942

Januszewski B., Infografika IPN Gdańsk, *Plan Pabsta. Die Neue Deutsche Stadt Warschau*³³

3. Elementy zabudowy w Die Neue Deutsche Stadt Warschau

Januszewski B., Infografika IPN Gdańsk, *Plan Pabsta. Die Neue Deutsche Stadt Warschau*³⁴

³³ Tamże.

³⁴ Tamże.

W planie przygotowanym przez Huberta Grossa i Ottona Nurnbergera pozostał obszar Starego Miasta, Łazienki i Belweder.

Stare Miasto założone przez „przybyszy z Torunia” miało zaświadczać o germańskim pochodzeniu miasta.

Łazienki na obrazkach z czasu II wojny światowej nazywano: „Niemieckim pałacem kąpielowym w Warszawie”.

Belweder miał pozostać jako rezydencja Adolfa Hitlera.

Na wzór pomysłów Alberta Speera „pierwszego architekta Trzeciej Rzeszy” — Warszawa miała zawierać monumentalne budowle:

— Hala Ludowa lub Hala Kongresowa NSDAP (z niem. Volkshalle lub Parteivolkshalle) — zaprojektowana przez Friedricha Pabsta, monumentalny budynek z kopułą (wzorowany na wrocławskiej Hali Stulecia) miał powstać w miejscu wysadzonego Zamku Królewskiego;

— Pomnik Germanii (wzorowany na pomniku Germanii znajdującym się w dolinie Renu), statua miała stać w miejscu kolumny Zygmunta;

— kompleks nazwany „zabudową przyczółka mostu miejskiego” — budowla miała być postawiona w miejscu ówczesnego Mostu Kierbedzia i wkomponować się w ciąg architektoniczny zabudowań Hali Ludowej;

— kompleks Gauforum — miejsce narodowosocjalistycznego kultu wraz z górującą wieżą i placem masowych zgromadzeń — projekt Huberta Grossa;

— osiedla mieszkaniowe dla członków SS i SA, każde składające się z 2 domów dla młodzieży z Hitlerjugend, szkoły oraz budynków mieszkalnych dla niemieckiej elity (z niem. Ortsgruppenhaus) — planowano wybudowanie 10 takich kompleksów w okręgu usytuowanym wokół Centrum, z precyzyjną siatką ulic rozmieszczonych prostopadle bądź równolegle i domach w formie kwadratów lub prostokątów;

— obiekt koszarowy Zitadelle wybudowany na bazie Cytadeli Warszawskiej.

Hala Ludowa we Wrocławiu³⁵

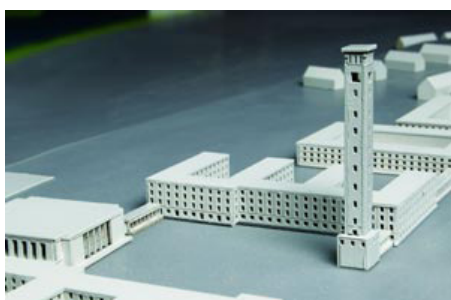
³⁵ Hala Ludowa we Wrocławiu, <https://polska-org.pl/5118065,foto.html?idEntity=508851>

Pomnik Germanii³⁶

Projekt zabudowy przyczółka mostu miejskiego³⁷

Kompleks Gauforum³⁸

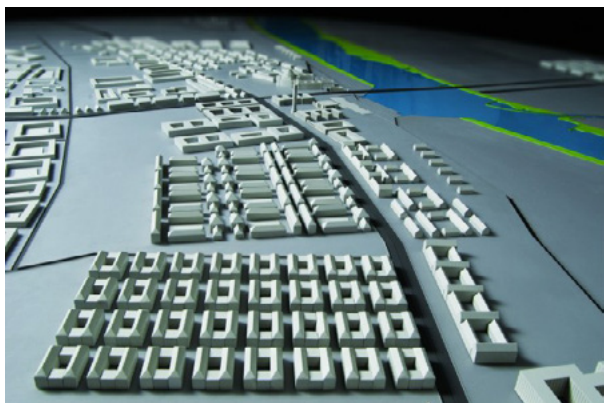
³⁶ *Niederwald — pomnik wzniesiony dla upamiętnienia zwycięstwa w wojnie z Francją (1870-1871) i utworzenia Cesarstwa Niemieckiego (Rüdesheim am Rhein, Hesja, Niemcy),*

<http://mojepodrozezhistoria.blogspot.com/2017/12/niederwald-pomnik-wzniesiony-dla.html>

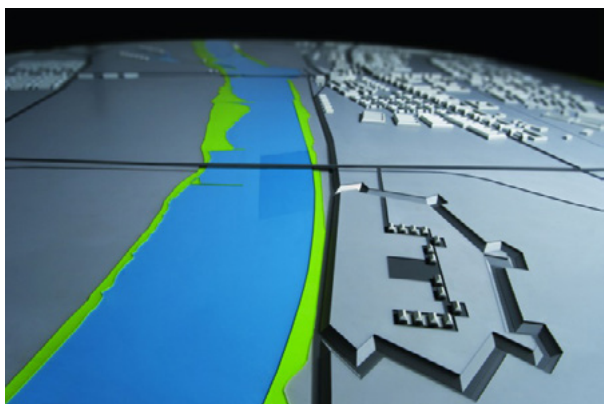
³⁷ Barucki T., *Architektura wojny 1939-1945, w przygotowaniu,*

https://sarp.warszawa.pl/sarp_wiedza/architektura-wojny-1939-1945/

³⁸ *Wartopia*, makieta pochodzi z pracy Aleksandry Polisiewicz Wartopia, <http://wydarzenia.o.pl/2009/01/wartopia/#/>

Osiedla mieszkaniowe dla członków SS i SA³⁹

Obiekt koszarowy Zitadelle⁴⁰

Docelowo realizacja całego projektu miała na celu zmniejszenie powierzchni zabudowy miasta do 6 km² na terenie lewobrzeżnej części Warszawy i 1 km² na Pradze. Plan zakładał także wybudowanie Dworca Centralnego oraz Dworca Towarowego i dużego stadionu nad Wisłą.

Ze względu na niekorzystne dla Niemców zmiany na froncie wschodnim w 1942 roku odłożono realizację planu Pabsta.

Po klęsce powstania warszawskiego — od października 1944 r. do grudnia 1944 r. — przystąpiono do częściowej realizacji barbarzyńskiego planu zagłady miasta.

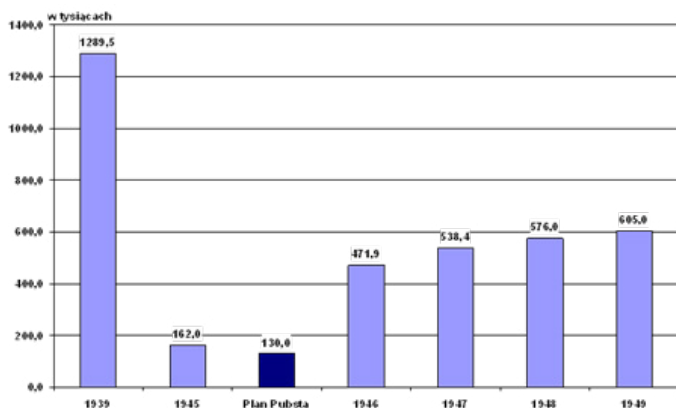
³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże.

ZAŁĄCZNIK NR 5

Ludność Warszawy 1939–1949 r.

Wykres 1. Ludność Warszawy w latach 1939–1945

Łagodziński W.W., Niemiecki plan zniszczenia a polski plan odbudowy Warszawy⁴¹

Tabela 1. Ludność większych miast w Polsce (1931 r.)⁴². Język ojczysty. Wyznanie. (Dane w tysiącach)

Wyszczególnienie	Warszawa	Łódź	Lwów	Poznań	Kraków	Wilno
	L u d n o ś ć w t y s i ą c a c h					
Ogółem 1931 r.	1171,9	604,6	312,2	246,5	219,3	195,1
J ę z y k o j c z y s t y						
Polski	826,2	357,0	198,2	238,2	171,2	128,6
Ukraiński (i ruski)	1,3	0,1	35,1	0,2	1,0	0,2
Białoruski	0,6	0,1	0,0	0,0	0,0	1,7
Rosyjski	4,0	0,9	0,5	0,2	0,1	7,4
Niemiecki	1,9	53,5	2,5	6,4	0,7	0,6
Żydowski	333,3	191,7	75,3	1,1	45,8	54,6
Inny i niepodany	4,6	1,3	0,6	0,4	0,5	2,0
W y z n a n i e (r e l i g i e i w y z n a n i a)						
Rz. kat.: obrządek łac.	783,9	340,2	157,5	236,8	159,4	126,0
Rz. kat.: obrządek gr.	1,0	0,3	49,8	0,4	1,6	0,3
Pravosławne	9,0	2,1	1,1	0,5	0,3	9,3
Ewangelickie	21,2	56,1	3,6	6,5	1,1	1,8
Inne chrześcijańskie	1,1	2,7	0,3	0,2	0,2	2,1
Mojżeszowe	352,7	202,5	99,6	2,0	56,5	55,0
Inne niechrześcijańskie	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5
Nieokreślone	2,8	0,7	0,3	0,1	0,2	0,1

⁴¹ <https://slideplayer.pl/slide/406713/>

⁴² *Mały rocznik statystyczny 1939*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1939, ss. 37–38, http://istmat.info/files/uploads/51382/maly_rocznik_statystyczny_1939.pdf

Tabela 2. Podział wyznaniowy ludności Warszawy w świetle spisów z 1921 i 1931 r.⁴³

Wyznanie	1921		1931	
	Tys.	%	Tys.	%
rzym.-kat.				
obr. łac.	597,8	63,8	783,9	66,9
obr. gr.-kat.	0,4	0,0	1,0	0,0
prawosławne	5,8	0,6	9,0	0,8
ewangelickie	18,1	1,9	21,2	1,8
mojżeszowe	310,3	33,1	352,7	30,1
inne niechrz.	0,1	0,0	0,2	0,0
nieokreślone i niepodane	3,7	0,5	2,8	0,4
ogółem	936,7	100	1171,9	100

Tabela 3. Struktura wyznaniowa ludności Warszawy wg okręgów w latach 1921–1939⁴⁴

Nazwa okręgu	1921			1931			1939		
	ludność w tys.	w tym % chrz.	żyd.	ludność w tys.	w tym % chrz.	żyd.	ludność w tys.	w tym % chrz.	żyd.
Krak. Przedm.	39,4	91,3	8,7	42,0	92,0	8,0	38,2	92,2	7,8
Stare Miasto	43,8	62,0	38,0	50,9	62,4	37,6	48,9	61,8	38,2
Leszno	78,8	43,4	56,6	94,3	46,3	53,7	96,1	41,8	58,2
Muranów	50,9	6,9	93,1	62,5	11,5	88,5	62,5	8,7	91,3
Powązki	70,9	16,1	73,9	90,1	28,0	72,0	96,0	23,1	76,9
Towarowy	63,7	71,7	28,3	71,7	72,8	27,2	69,6	72,6	27,4
Mirowski	84,5	62,9	37,1	98,8	63,9	36,1	99,1	60,9	39,1
Grzybowski	67,4	46,3	33,7	72,2	47,5	52,5	68,8	45,5	54,5
Ujazdowski	35,1	94,7	5,3	39,0	94,3	5,7	39,4	94,4	5,6
Ordynackie	45,4	91,6	8,4	47,5	92,2	7,8	44,3	90,4	9,1
Koszyki	59,3	91,2	8,8	69,9	92,2	7,8	52,0	89,4	10,6
Ratuszowy	27,4	60,3	39,7	30,0	59,8	40,2	27,9	54,2	45,8
Solec	54,9	90,7	9,3	59,5	91,1	8,9	56,4	90,7	9,3
Praga-Pn	45,4	80,4	19,6	56,7	83,5	16,5	59,6	84,6	15,4
Praga-Pd	39,8	71,1	28,9	52,5	75,6	24,4	64,1	79,7	20,3
Mokotów	24,1	91,1	8,9	38,1	93,7	6,3	53,7	94,6	5,4
Grochów	5,8	89,9	10,1	16,0	94,4	5,6	47,2	96,1	3,9
Gołędzinów	5,8	84,0	16,0	7,9	83,8	16,2	18,2	90,1	9,9
Koto	5,8	97,0	3,0	10,1	96,3	3,7	13,2	96,7	3,3
Sielec	10,4	91,4	8,6	17,6	93,5	6,5	23,1	94,2	5,8
Czerniaków	4,4	82,8	17,4	8,0	86,6	13,4	11,8	90,4	9,6
Wola	20,3	91,6	8,4	29,1	92,1	7,9	32,1	92,7	7,3
Ochota	17,8	85,2	14,8	27,5	79,1	10,9	44,3	92,8	7,2
Targówek	11,3	97,9	2,1	21,5	97,9	2,1	38,8	97,0	3,0
Bródno	10,5	96,8	3,2	14,7	95,8	4,2	18,4	96,5	3,5
Marymont	12,5	89,5	10,5	42,4	94,1	5,9	65,8	96,1	3,9
	936,0	67,0	33,0	1171,4	69,3	30,7	1289,5	70,9	29,1

⁴³ Tamże, tab. 33, s. 37.⁴⁴ *Rocznik statystyczny Warszawy 1921/1922*, tabl. 26, Magistrat M. St. Warszawy, Warszawa 1924, ss. 17–18, <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=14967&from=publication>, Wyniki spisu ludności z 9 XII 1931, [w:] *Rocznik statystyczny Warszawy 1931*, Magistrat M. St. Warszawy, Warszawa 1931, ss. 4–9, <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=14436&from=publication>, *Warszawa w liczbach 1939*, s. 16 (zob. też. *Ludność i powierzchnia Warszawy w latach 1921–2008*, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa 2009, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/l_ludnosc_powierzchnia_Warszawy_1921_2008.pdf).

Tabela 4. Struktura ludności Warszawy 1918–1939⁴⁵. Ludność Warszawy wg przynależności narodowościowej w 1921 i 1931 r.

Narodowość lub język ojczysty	1921		1931	
	tys.	%	tys.	%
polska	677,7	72,3	826,2	70,5
ukraińska (ruska)	0,5	0,1	1,3	0,1
białoruska	0,3	0,0	0,6	0,1
rosyjska	2,4	0,3	4,0	0,4
niemiecka	0,8	0,1	1,9	0,2
żydowska	252,3	26,9	333,3	28,4
inna lub nie podana	2,7	0,3	4,6	0,3
ogółem	936,7	100,0	1171,9	100,0

Tabela 5. Źródła utrzymania ludności w poszczególnych okręgach Warszawy w 1931 r. (w odsetkach)⁴⁶

Okręg	Rolnictwo	Przemysł	Handel i ubez.	Komun. transp.	Służba publ.	Służba domowa	Utrzym. się bez pracy
Krak. Przedm.	0,7	33,9	22,0	6,4	23,2	6,6	7,2
Stare Miasto	0,3	46,1	22,2	7,2	14,3	3,7	6,2
Leszno	0,3	49,5	24,2	5,5	11,6	4,6	4,3
Muranów	0,2	46,0	34,6	3,0	7,4	4,9	3,9
Powązki	0,3	55,7	21,6	7,8	8,4	2,4	2,8
Towarowy	0,4	46,3	19,7	13,2	12,0	3,6	4,8
Mirowski	0,3	45,4	22,7	9,3	12,7	4,7	4,9
Grzybowski	0,3	35,1	31,1	6,1	14,5	7,5	5,4
Ujazdowski	0,8	35,1	16,0	7,9	25,5	8,0	6,7
Ordynackie	0,9	29,9	23,1	5,9	22,8	9,7	7,7
Koszyki	1,2	24,0	18,7	6,7	27,0	10,4	12,0
Ratuszowy	0,7	25,2	31,5	2,9	23,3	11,2	5,2
Solec	0,9	30,0	21,1	5,6	23,8	9,7	8,9
Praga-Pn	0,3	42,6	14,5	14,6	19,1	3,3	5,6
Praga-Pd	0,4	47,5	15,7	17,0	11,7	2,6	5,1
Mokotów	1,9	43,5	13,8	11,1	19,2	5,1	5,4
Grochów	2,9	48,2	10,7	11,6	19,0	3,4	4,2
Goleździnów	0,8	53,1	8,4	21,0	11,4	1,4	3,9
Koło	1,5	68,0	8,3	9,4	9,8	1,2	1,8
Sielce	1,9	56,0	12,0	8,6	13,3	2,4	5,8
Czerniaków	7,0	53,7	13,3	9,2	11,2	2,4	3,2
Wola	2,5	64,8	10,2	9,3	8,7	1,8	2,7
Ochota	2,2	55,3	12,6	14,4	9,2	2,6	3,7
Targówek	1,1	55,7	5,6	17,5	12,6	1,1	3,4
Bródno	0,7	34,7	9,9	36,0	10,1	1,3	7,4
Marymont	0,6	45,5	9,6	8,0	26,4	4,4	5,5

⁴⁵ *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z 30 IX 1921*, t. 14, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1926, tabl. XI, s. 13, <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=14509&from=publication> i *Mały rocznik statystyczny 1939*, dz. cyt., tabl. 33, s. 37.

⁴⁶ *Dodatek do Rocznika statystycznego*, Warszawa 1935 r. Ważniejsze wyniki spisu ludności z 9 XII 1931 r., ss. 10–15.

Tabela 6. Grupy społeczne w Warszawie wg wyznania (czynni i bierni zawodowo) w odsetkach 1938⁴⁷

Grupy społeczne	Cała ludność	Wyznanie	
		chrześc. i nie podane	mojżeszowe
ludność w tys.	1171,9	819,2	352,7
wszystkie grupy społeczne	100,0	100,0	100,0
samodzielni (z chałupnikami)	29,4	17,1	55,0
więksi przedsiębiorcy	3,8	2,6	6,5
wolne zawody	1,1	0,7	2,0
drobnomieszczaństwo	24,5	13,8	49,5
pracownicy umysłowi	16,0	18,3	10,7
robotnicy	48,7	58,0	27,2
nieokreślone	5,9	6,6	4,7

Tabela 7. Ludność żydowska w Warszawie w latach 1939–1943⁴⁸

Lata	Liczba ludności
1939	ok. 359 tys.
1940	ok. 449 tys.
1941	395–450 tys.
1942	370 tys.
1943	60 tys.

ZAŁĄCZNIK NR 6

Getto warszawskie — obszar, ludność

1. Niemieckie represje wobec ludności żydowskiej w 1939 r.

W pierwszych tygodniach okupacji, w październiku 1939 r., władze niemieckie wydały zarządzenia o zablokowaniu posiadanych przez Żydów kont bankowych i oszczędności, cennych rzeczy (biżuterii, futer itp.) i wprowadziły obowiązek pracy przymusowej dla osób od 14 do 60 roku życia.

Od 1 grudnia 1939 r. osoby pochodzenia żydowskiego miały obowiązek noszenia na prawym przedramieniu opaski z gwiazdą Dawida.

Władze okupacyjne zamknęły synagogi i zakazały zbiorowych modłów oraz podróżowania koleją, wstępu do restauracji, parków.

W dniu 7 października 1939 r. Niemcy utworzyli w Warszawie Radę Żydowską (Judenrat) złożoną z 24 osób. Na jej czele stanął Adam Czerniaków.

⁴⁷ Źródło: Tajtelbaum A., *Struktura wyznaniowo-zawodowa ludności Warszawy*, Sprawy Narodowościowe 1938, nr 1–2, s. 76.

⁴⁸ Sakowska R., *Ludzie z dzielnicy zamkniętej*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.

2. Budowa getta

W dniu 1 kwietnia 1940 r. warszawski Judenrat na zlecenie niemieckich władz okupacyjnych rozpoczął prace nad budową muru wokół „obszarów zagrożonych epidemią”. Prace zakończono w czerwcu 1940 r. Teren getta został otoczony murem⁴⁹ z cegieł o wysokości 3 metrów i zwieńczeniem z drutów kolczastych.

Podczas święta Jom Kipur⁵⁰ — 12 października 1940 r., Ludwig Fischer, gubernator dystryktu warszawskiego, wydał rozporządzenie o utworzeniu w Warszawie getta.

Niemiecka propaganda głosiła, że izolacja Żydów ma na celu ochronę Polaków przed chorobami zakaźnymi — w tym tyfusem plamistym, który rzekomo szerzył się wśród ludności żydowskiej⁵¹.

Budowa muru getta przy ul. Grzybowskiej

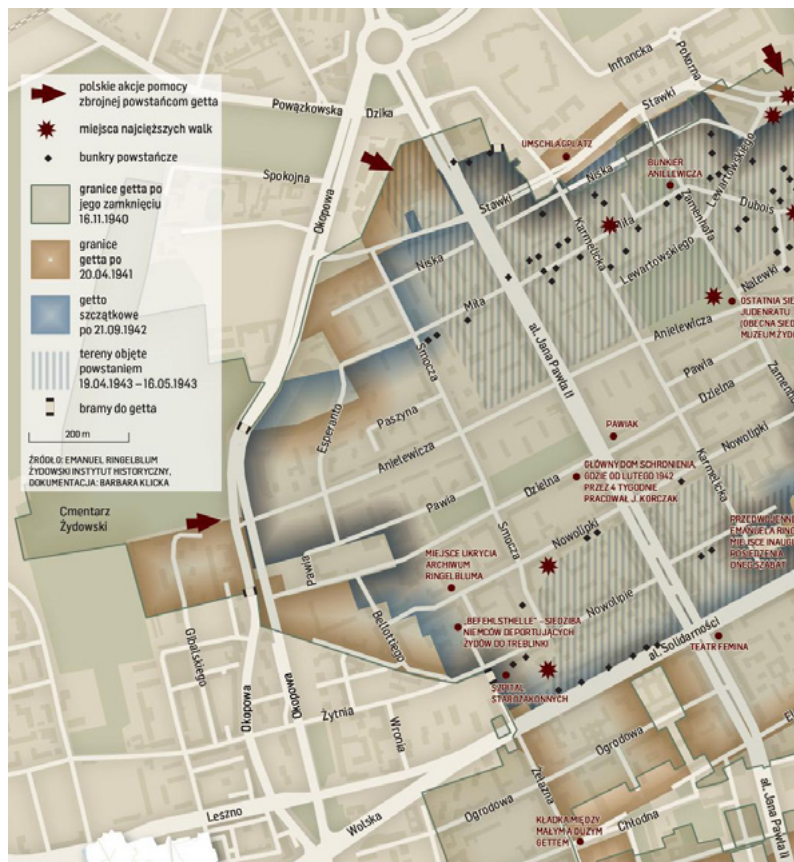
Niemiecki plakat antysemicki autorstwa Ministerstwa Propagandy Rzeszy (PROMI), wywieszany na ulicach polskich miast w 1942, w czasie niemieckiej okupacji Polski

⁴⁹ Zdjęcie ze zbiorów Archiwum Państwowego m.st. Warszawy.

⁵⁰ Dzień Pojednania (Pokuty, Przełagania) — dzień pokuty i postu; jedyny, nakazany przez Torę post, obchodzony dziesiątego dnia tiszri; uznawany za najważniejszy i najbardziej uroczysty dzień roku w kalendarzu żydowskim. Każdy ma wówczas możliwość dokonania w spokoju rachunku sumienia, oczyszczenia się z grzechów, podjęcia decyzji o poprawie i wybaczeniu bliźnim. Zob. np. <http://www.jhi.pl/blog/2017-09-28-swieto-jom-kipur>

⁵¹ Pietrzykowska M., *W obronie honoru i godności [w:] II wojna światowa*, t. 5: *Eksterminacja ludności*, New Media Concept, Warszawa 2009, s. 72.

4. Obszar getta

Granice getta⁵²

Getto początkowo obejmowało obszar 307 ha. Ograniczały je place i ulice: Wielka, Bagno, plac Grzybowski, Rynkowa, Zimna, Elektoralna, plac Bankowy, Tłomackie, Przejazd, Ogród Krasińskich, Nowolipki, Świętojerska, Freta, Sapieżyńska, Konwiktorska, Stawki, Okopowa, Zegarmistrzowska, Żelazna, Wronia, Waliców, Żelazna i Sienna, Hala Mirowska. Sady na Lesznie i część ulicy Chłodnej były wyłączone z getta. Utworzenie getta spowodowało migrację ludności żydowskiej w Warszawie (dla 138 tys. Żydów i 113 tys. Polaków).

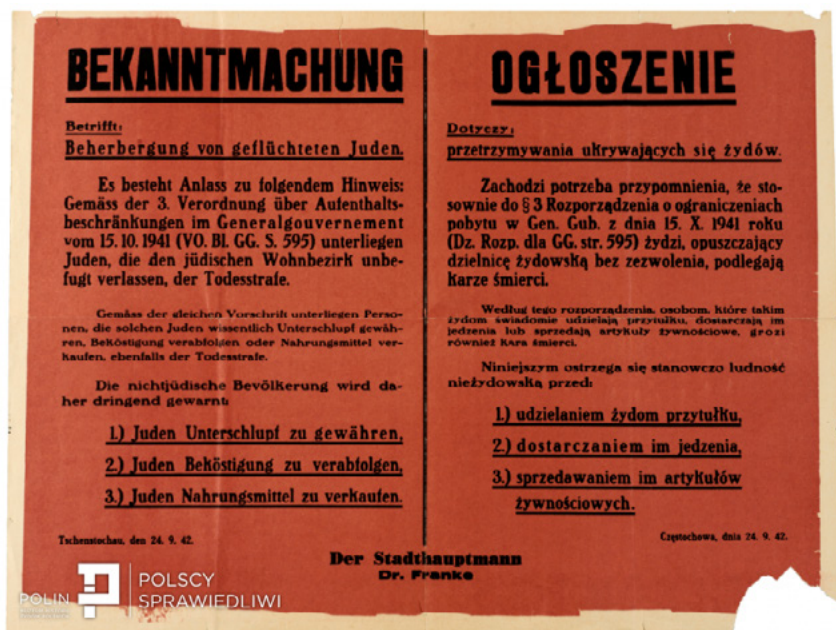
Getto zostało podzielone na dwie części, tzw. małe i duże. W styczniu 1942 r. obie części zostały połączone drewnianą kładką nad ulicą Chłodną.

⁵² Dominik I., *Tak wyglądało warszawskie getto* [INFOGRAFIKA], „Newsweek” 2018, dostępny przez: <https://www.newsweek.pl/wiedza/historia/getto-warszawskie-historia-powstanie-w-getcie-historia/wjnrz8>

4. Ludność getta⁵³

Getto zajmowało 2% obszaru miasta. Jednak na tym terenie zgrupowano aż 30% ludności Warszawy⁵⁴. Początkowo liczba ludności w getcie wynosiła 400 tys., ale na skutek decyzji o grupowaniu w nim ludności żydowskiej z okolic Warszawy (Błonia, Góry Kalwarii, Jeziorny, Grodziska Mazowieckiego, Piaseczna, Pruszkowa, Skierniewic i Wiązowny) wzrosła w marcu 1941 r. do 460 tys. Zagęszczenie ludności było duże — sięgało 120 tys. osób na km kw. W izbach mieszkało po dziesięć osób.

Większa część przybyszów do getta warszawskiego nie miała możliwości zdobycia pracy. Jesienią 1941 r. 65% mieszkańców getta pozbawionych było środków do życia. Jediną możliwość utrzymania stanowiło wyprzedawanie wszystkiego, co miało jakąkolwiek wartość. W końcu 1941 r. (10.11.1941) gubernator dystryktu warszawskiego Ludwig Fischer wprowadził karę śmierci dla Żydów opuszczających getto i dla każdego Polaka pomagającego Żydom w jakikolwiek sposób.

Ogłoszenie dotyczące zakazu pomocy ludności żydowskiej⁵⁵

⁵³ Opracowano na podstawie strony internetowej Muzeum Historii Żydów Polskich, <https://polin.pl/pl>

⁵⁴ *The Holocaust Chronicle*, red. Weber L., Publications International Ltd., Lincolnwood 2001, s. 207.

⁵⁵ „Represje za pomoc Żydom...” | dyskusja, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/aktualnosci/represje-za-pomoc-zydom-dyskusja>

ZAŁĄCZNIK NR 7

Getto warszawskie — warunki życia

1. W miarę upływu czasu warunki życia w getcie pogarszały się:

„Żydowska Warszawa zmienia się na gorsze. To cmentarz, tylko tutaj szkielety zmarłych chodzą po ulicach (...). Chodniki są zatłoczone do granic niemożliwości (...). Gdzie nie spojrzeć, widać kulawych, kalekich, ślepych ludzi, ludzi bez ręki czy nogi”⁵⁶.

Stałym elementem getta było „zagęszczanie” ludności: odsetek ludnościowy wynosił 37%, na km² przypadało 1100 osób, czyli dziesięciokrotnie więcej niż w całej Warszawie. Przesiedlenie do getta ludności żydowskiej z przedmieść i okolicznych miejscowości pogarszało warunki mieszkaniowe (początkowo 5–6 osób, następnie 8–9 osób na jedną izbę)⁵⁷.

2. System reglamentacji w Generalnym Gubernatorstwie

Jeszcze przed II wojną światową (w 1936 r.) eksperci Ligi Narodów ustalili, że człowiek niepracujący fizycznie (aby mógł normalnie funkcjonować) musi mieć dostarczone dziennie 2400 kalorii, a pracujący fizycznie dodatkowo 300 kalorii za każdą godzinę pracy⁵⁸.

System reglamentacji żywności Niemcy wprowadzili w Generalnym Gubernatorstwie 13 listopada 1939 r. — najpierw w Krakowie, a następnie w końcu roku w Warszawie. Początkowo były to kartki na cukier, a następnie na chleb i inne towary żywnościowe. Racje żywnościowe w Generalnym Gubernatorstwie przewidywały dla ludności polskiej 940 kalorii dziennie, w praktyce przydziały były niższe — w 1941 r. pokrywały 26% potrzeb kalorycznych Polaków i zaledwie 7% — Żydów⁵⁹.

Przydziały tygodniowe żywności od stycznia 1941 r. do września 1943 r. w Generalnym Gubernatorstwie: 2 kg ziemniaków, 1 kg chleba, 10 dkg mąki (3/4 szklanki), 5–10 dkg mięsa i jego przetworów, 5–10 dkg cukru, 5–10 dkg marmolady, 4 dkg kawy zbożowej, ¼–1/2 jajka.

W 1943 r. przydziały kartkowe w GG (według wycień Rady Głównej Opiekuńczej) — żywność ta dostarczała organizmowi od 400 do 600 kalorii, a po podwyżce do 800. Dopiero z towarami zdobytymi nielegalnie średnie racje Polaków sięgały około 2000 kalorii.

⁵⁶ Kapłan Ch.A., *Księga życia (Dziennik z getta warszawskiego)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1963, nr 45–46, wpisy z 4–5.11.1940.

⁵⁷ *Getto warszawskie*, <http://www.dws-xip.pl/reich/zaglada/getto6.html>

⁵⁸ „Łaska” rasy panów [w:] <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2015/09/10/co-mozna-bylo-kupic-na-kartki-w-okupowanej-polsce/>

⁵⁹ Zaprutko-Janicka A., „Margaryna niemiecka — jakby świecę jadł” — *kulinarna historia okupowanej Polski*, <https://www.focus.pl/artykul/kulinarna-historia-okupowanej-polski>

3. System reglamentacji w getcie warszawskim

Przydziały kartkowe od okupantów dla ludności żydowskiej miały na celu jej szybkie zagłodzenie. Dzienny przydział żywności w getcie wynosił ok. 180 kalorii. Ceny produktów żywnościowych ustawicznie wzrastały i były znacznie wyższe niż po tzw. stronie aryjskiej. Średnia wartość kaloryczna żywności spożywanej w getcie warszawskim pod koniec 1941 r. wynosiła poniżej 1300 kalorii (z uprzywilejowanym Judenratem). Różnice były bardzo duże: Judenrat otrzymywał 1665 kalorii dziennie, w czasie gdy przesiedleńcy zaledwie 807 kalorii.

Tabela 1. Przeciętna wartość energetyczna produktów spożywanych przez 1 osobę w poszczególnych grupach ludności żydowskiej w getcie warszawskim⁶⁰

I grupa	urzednicy Judenratu	1 665 kal.
II grupa	przewoźnicy	1 544 kal.
III grupa	drobni sklepikarze	1 429 kal.
IV grupa	rzemieślnicy samodzielni	1 407 kal.
V grupa	robotnicy w szopach	1 229 kal.
VI grupa	inteligencja bezrobotna	1 395 kal.
VII grupa	dozorcy domowi	1 300 kal.
VIII grupa	sprzedawcy uliczni	1 277 kal.
IX grupa	uchodźcy w punktach	807 kal.
X grupa	żebracy uliczni	784 kal.

Średnia roczna wartość energetyczna żywności sprowadzanej przez Zakład Zaopatrzenia Judenratu Warszawskiego (w przeliczeniu na 1 osobę) wynosiła: w 1941 r. 336 kal. dziennie.

3. Głód

Stałym elementem życia w getcie był ogromny głód. Można nawet mówić o chorobie głodowej. Badania nad chorobą głodową podjęła w 1942 r. grupa lekarzy z getta warszawskiego pod kierunkiem dr. Juliana Fiederbauna. Badania te miały na celu uzyskanie obrazu klinicznego choroby głodowej u dzieci w wieku 6–12 lat i dorosłych w wieku 20–40 lat. Długotrwały głód prowadzi początkowo do spadku masy ciała, następnie do wyniszczenia, niewydolności narządów wewnętrznych i w końcowym

⁶⁰ *Getto warszawskie*, dz. cyt.

etapie do śmierci. Według różnych szacunków człowiek może przeżyć bez pożywienia 2–3 tygodnie, bez wody około 7 dni.

Z grupy badaczy choroby głodowej ocalała jedynie dr Teodozja Goliborska, która po wojnie wyniki swych obserwacji opublikowała w pracy naukowej pt.: *Choroba głodowa. Badania kliniczne nad głodem wykonane w getcie warszawskim w 1942 roku*.

Tabela 2. Dr Teodozja Goliborska wyróżniła trzy stopnie choroby głodowej⁶¹:

Stopnie choroby głodowej	Wygląd	Stan psychiczny
I. stopień	Utrata nadmiaru tłuszczu, ludzie wyglądali młodziej.	Pojawiał się stan zniechęcenia, apatii.
II. stopień	Stan przedśmiertny — „cherlactwo głodowe”. Waga badanych osób wynosiła 30–40 kilogramów i była o 20–25% mniejsza w porównaniu do wagi przedwojennej. Skóra chorych była blada, a niekiedy bladolina. Paznokcie przybierały kształt szponowaty. Najpierw pojawiały się obrzęki na twarzy, w okolicach powiek oraz na stopach, a następnie występowała opuchlizna na całym ciele. Twarze chorych były bez wyrazu. Na całym ciele pojawiały się obfity meszek oraz długie rzęsy na powiekach.	Ubogi stan psychiczny. Ludzie stawali się apatyczni, ospali, senni. Na widok jedzenia reagovali agresywnością.
III. stopień	Śmierć z głodu była powolna i następowała prawie niedostrzegalnie, przypominała śmierć fizjologiczną ze starości. Barwa skóry ludzi zmarłych w wyniku śmierci głodowej była najczęściej blada lub trupioblada, a w 17% przypadków — ciemna bądź brunatna. Najczęściej występował obrzęk na kończynach dolnych, rzadziej — tułowia i kończyn górnych. W wyniku powolnej śmierci głodowej następował zanik poszczególnych organów wewnętrznych, najczęściej serca, wątroby, śledziony i nerek. Zanik serca stwierdzono w 83% przypadków, zanik wątroby w 87%, zanik śledziony i nerek w 82%. Nie stwierdzono przypadków zmniejszania się wagi mózgu, który u wszystkich badanych ważył około 1300 gramów. Kości gąbczaste i miękkie.	Brak reakcji, apatia.

⁶¹ Apfelbaum E. red., *Choroba głodowa. Badania kliniczne nad głodem wykonane w getcie warszawskim z roku 1942*, American Joint Distribution Committee, Warszawa 1946.

4. Epidemie

„Unikaj brudu, bądź zawsze czysty. Brudy i wesz rodzą tyfus plamisty”⁶². To właśnie wszy i tyfus odgrywały istotną rolę w niemieckiej propagandzie przeciwko Żydom, której celem było przedstawienie ludności żydowskiej jako zagrożenie: rzekomych nośców zakaźnych chorób.

W getcie panowało duże zagęszczenie ludności, były złe warunki higieniczne oraz brakowało leków, co w naturalny sposób było przyczyną epidemii tyfusu (duru brzuszego). W dniu 16 grudnia 1941 r. szef urzędu gubernatora dystryktu stwierdził: „Niebezpieczeństwo tyfusu plamistego zwiększyło się, gdyż zmalała odporność ludności, szczególnie Żydów. Wyżywienie mieszkańców getta nie jest wystarczające. Dochodzi do tego brak mydła i wspólne zamieszkiwanie na małych powierzchniach. Meldowany stan tyfusu plamistego wynosi dziś 2405 przypadków. Stan faktyczny jest jednak znacznie wyższy...”⁶³.

Komunikat propagandowy namalowany przez niemieckich okupantów

5. Wzrost śmiertelności

Tabela 3. Śmiertelność w getcie⁶⁴

Rok	Liczba zgonów	Liczba zgonów na 1000 mieszkańców
1940	8961	23,5 na 1000
1941	43 238	90 na 1000
1942	39 719	140 na 1000

⁶² Muzeum Powstania Warszawskiego, fot. Mieczysław Bil-Bilażewski, <https://www.facebook.com/1944pl/photos/a.10151584610208930/10151584611043930>

⁶³ <http://www.dws-xip.pl/reich/zaglada/getto6.html>

⁶⁴ *Getto w Warszawie*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/116-miejsca-martyrologii/52389-getto-w-warszawie>

Od października 1940 r. do lipca 1942 r. w getcie warszawskim śmierć poniosło około 100 tys. ludzi. Do dużej śmiertelności ludności getta przyczyniły się w dużej mierze: głód, epidemie, duże zagęszczenie ludności, brak opieki medycznej, złe warunki sanitarne.

„W niektórych domach żydowskiej biedoty, jak na przykład na Wołyńskiej, wymierają całe rodziny. Zdarza się niekiedy, że w mieszkaniu umiera ostatni członek rodziny i leży tam, dopóki sąsiedzi nie poczują fetoru trupa (...). W niektórych domach przy Wołyńskiej zdarzało się, że szczury pogryzły zwłoki, które leżały w mieszkaniu kilka dni. W domu przy ul. Wołyńskiej 7 opustoszało dziesięć mieszkań. Wszyscy lokatorzy wymarli. Wymieranie całych rodzin w jednym dniu bądź w ciągu kilku dni stało się zjawiskiem bardzo częstym”.

„Zmarłych grzebie się nocą, między godziną pierwszą a piątą nad ranem, bez całunów, w białym papierze (który się potem zabiera), w masowych grobach. Na początku układano zwłoki w oddzielnych grobach, jedne obok drugich, obecnie zaś

w jednym grobie. Brak już ziemi do chowania nieboszczyków (...). Na cmentarz przychodzą stale różne grupy wycieczkowiczów (wojskowi, cywile), większość nie okazuje Żydom żadnego współczucia (...).

Szczególne zainteresowanie wywołuje szopa, w której leżą w ciągu dnia dziesiątki nieboszczyków. Byłem dziś w tej szopie. To po prostu makabra. Pod osłoną z czarnego papieru leży mnóstwo trupów, okrytych strzępami odzieży, prawie jak w jatce. Nieboszczycy to kościotrupy, widzi się tylko kości obciążnięte cienką skórą”⁶⁵.

Warszawskie getto w latach 1940–43⁶⁶

⁶⁵ Tamże, s. 288.

⁶⁶ Fot. George W., fotografia pochodzi ze zbiorów Imperial War Museum, <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205395076>

6. Praca

Ludność żydowska zatrudniana była w szopach⁶⁷ (szop: manufaktura, warsztat, zakład) na niewolniczych warunkach: praca trwała jedenaście godzin na dobę, a wynagrodzenie było symboliczne.

W większości były to manufaktury niemieckie. Spółka Deutsche Firmgemeinschaft Warschau GmbH uzyskała szereg koncesji na produkcję dla niemieckiego wojska (W.C. Toebbens, K.G. Schultz, F. Schultz i inni). Manufaktury te szybko się rozrastały kosztem małych firm żydowskich, przejmując ich lokale i maszyny. Ludność pracująca w szopach miała nadzieję na przetrwanie dzięki produkcji na potrzeby wojenne Niemców.

Według spisu przemysłowego z 1941 r. na terenie getta warszawskiego działało 1047 zakładów przemysłowych, zatrudniających ponad 20 000 osób. Według danych Judenratu z lipca 1942 r. zatrudnionych było w getcie 62 000 osób, w połowie produkujących na potrzeby wojenne III Rzeszy⁶⁸.

W 1941 r. częste były łapanki i wywózki Żydów do obozów pracy przymusowej w Drewnicy, Łękach Sosnowych, Nartach i Skierniewicach. Zatrudniano ich do ciężkich prac drogowych, budowlanych, rolniczych i innych. Traktowano w sposób okrutny i zmuszano do nieludzkiej, ciężkiej pracy. Za najmniejsze przewinienie groziła śmierć.

7. Terror

Trudną sytuację ludności żydowskiej w getcie pogarszał stosowany przez Niemców terror. Częste były egzekucje, pobicia, rabunki. W getcie były ulice nazywane: „wąwozami śmierci” (np. Karmelicka, Wołyńska), gdzie Niemcy dokonywali częstych mordów ludności żydowskiej⁶⁹. Przykładem terroru jest akcja „polowania” na ludność żydowską przeprowadzona w dniach 17 i 18.04.1942 r. w celu przygotowań do likwidacji warszawskiego getta⁷⁰. Uczestniczyli w tej akcji niemieccy oficerowie z policji, SS, Gestapo oraz żydowscy pracownicy Służby Porządkowej. Pozbawiono życia pięćdziesiąt dwie osoby.

Przymusowa praca ludności żydowskiej w getcie warszawskim⁷¹

⁶⁷ Szapiro P., *Polski Słownik Judaistyczny*, ŻIH, <https://www.jhi.pl/psj/szopy>

⁶⁸ *Getto warszawskie*, dz. cyt.

⁶⁹ *Getto w Warszawie*, dz. cyt.

⁷⁰ „Krwawy piątek”, 17/18 kwietnia 1942 roku, Muzeum Getta Warszawskiego, <https://1943.pl/artykul/krwawy-piatek-17-18-kwietnia-1942-roku/>

⁷¹ Fotografia pochodzi z książki: Rutkowski A., *Męczeństwo, Walka, Zagłada Żydów w Polsce 1939–1945*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1960, s. 209.

ZAŁĄCZNIK NR 8

Zagłada

1. Aktion Reinhard

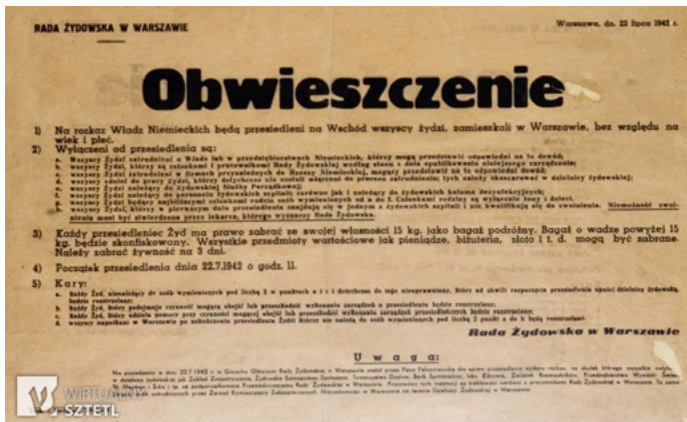
Z początkiem 1942 r. Niemcy przystąpili do realizacji „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Do Warszawy przybywały transporty Żydów z III Rzeszy, Protektoratu Czech i Moraw oraz z terenów dystryktu warszawskiego.

W kwietniu wzniesiono obóz Treblinka II, a w maju 1942 r. mury przy boczniczy kolejowej przy ulicy Stawki.

Wielka akcja likwidacyjna getta rozpoczęła się 22.07.1942 r. „Początek wysiedleń przypadła — jak pisał Israel Gutman — w wigilię dziewiątego dnia miesiąca, gdy Żydzi opłakują zburzenie pierwszej i drugiej Świątyni Jerozolimskiej oraz utratę niepodległości”⁷². Na ulicach miasta pojawiły się obwieszczenia dotyczące przesiedlenia na Wschód wszystkich Żydów zamieszkałych w Warszawie, bez względu na wiek i płeć.

Wyłączeni z przesiedleń byli:

- zatrudnieni przez władze niemieckie oraz niemieckie przedsiębiorstwa,
- członkowie i pracownicy Rady Żydowskiej,
- funkcjonariusze Żydowskiej Służby Porządkowej,
- personel żydowskich szpitali,
- wszyscy Żydzi będący członkami najbliższych rodzin (żony, dzieci) wyżej wymienionych.

Obwieszczenie informujące o „przesiedleńiu ludności getta warszawskiego na Wschód”⁷³

⁷² Majewski J.S., Urzykowski T., *Zaczęło się 22 lipca 70 lat temu. Zapiski z dni Zagłady*, https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,54420,12139878,Zaczelo_sie_22_lipca_70_lat_temu_Zapiski_z_dni_Zaglad-y.html

⁷³ Autor nieznany, fotografia pochodzi ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego, <https://www.jhi.pl/blog/2019-09-20-zakonczenie-wielkiej-akcji-likwidacyjnej-w-getcie-warszawskim>

Transport mieszkańców getta do obozu koncentracyjnego⁷⁴

Punkt 3 obwieszczenia głosił: „Każdy przesiedleńiec Żyd ma prawo zabrać ze swojej własności 15 kg jako bagaż podróżny. Bagaż o wadze powyżej 15 kg będzie skonfiskowany. Wszystkie przedmioty wartościowe, jak pieniądze, biżuteria, złoto itd. mogą być zabrane. Należy zabrać żywność na 3 dni”⁷⁵.

W pierwszym dniu wywieziono 6250 osób. Ludzi ustawiano w kolumny i pędzono na plac przeładunkowy, tzw. Umschlagplatz przy ulicy Stawki, gdzie musieli czekać na zebranie odpowiedniej liczby.

„W pierwszym okresie wysiedlenia osobom zgłaszającym się dobrowolnie na wyjazd obiecywano prowiant na drogę — chleb i marmoladę. Dla wygłodzonych ludzi, którzy czarno widzieli swoją przyszłość w getcie, był to niezwykle skuteczny argument, ułatwiający podjęcie decyzji o tym, by spakować najpotrzebniejsze rzeczy i stawić się na Umschlagplatzu, aby tam oczekiwać wyjazdu do pracy. Wizja długo niewidzianego i niejedzonego chleba po pierwsze dawała złudne poczucie, że choć na chwilę uda się nasycić głód, po drugie była iluzoryczną gwarancją tego, że Niemcy zatroszczą się o wyjeżdżających i przede wszystkim nie będą marnować aż tak dużej ilości jedzenia. Nie wszyscy jednak uwierzyli w propagandowe przyrzeczenia. Henryk Makower pisał po latach: »W tym strasznym czasie spowodowało to okropne zjawisko dobrowolnego zgłaszania się na wyjazd w zamian za bochenek chleba i kilogram marmolady. Ludzie ci sądzili, że wyjeżdżają do obozu pracy i mieli dużą nadzieję na przetrwanie. Te tragiczne postaci widziałem z tobołkami (wolno było zabierać piętnaście kilogramów,

⁷⁴ Autor nieznany, fotografia pochodzi z książki: Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2001

⁷⁵ *Getto w Warszawie*, dz. cyt.

ale nie robiono trudności, jeżeli ktoś brał więcej, tobołki te były później odbierane), idące same w kierunku Umschlagu, czasami całe rodziny, omamione czarem chleba i marmolady. Widok ściskający serce (...). Jednak osób tych było stosunkowo niewiele. Olbrzymia większość biednych i bogatych, starych i młodych, zdrowych i chorych ze zgrozą myślała o możliwości wysiedlenia i robiła wszelkie możliwe wysiłki, żeby się uratować⁷⁶.

2. Umschlagplatz

„Po zebraniu na Umschlagplatzu wystarczającej liczby osób Niemcy przy pomocy żydowskich policjantów w brutalny sposób zmuszali oczekujących do wejścia do wagonów towarowych. W wagonach upychano po 100–120 ludzi, bijąc ich kolbami karabinów. Podróż trwała kilka dni. Ostatnim przystankiem był niemiecki nazistowski obóz zagłady Treblinka II, gdzie mordowano ludzi w komorach gazowych. Prawie codziennie z Umschlagplatzu Niemcy wysyłali na śmierć kilka tysięcy osób.

Likwidacją getta kierował sam szef sztabu akcji Reinhardt Hermann Höfle, wraz z osiemsetosobowym komando gestapowców i oddziałów wartowniczych SS. W wyłapywaniu ludzi do wysiedlenia i formowaniu transportów na Umschlagplatzu uczestniczyła też Żydowska Służba Porządkowa, będąca wykonawcą poleceń esesmanów⁷⁷.

3. Treblinka

„Przyjechał nowy transport. Jest godzina siódma rano. Pociągu nie widzimy, bo jesteśmy odgrodzeni od niego parkanem i długim barakiem. Ludzie wychodzą z wagonów popędzani przez esesmanów. Słyszymy krzyki i płacze. Wzajemne nawoływania. Nagle na plac wylatują nadzy ludzie, tacy sami jak ci, których widziałem, kiedy wyjęto ich z mojego transportu. Spełniają oni teraz tę samą co tamci funkcję. Oczyszczają plac z odzieży i paczek. Przynoszą ją nam na sterty, pod którymi stoimy i sortujemy. Oczyszczają w ten sposób szybko plac. Znów esesmani okładają ich pejcami i nawoływają do szybkiego biegu: — *Schnell! Schnell!* Tak pędzą ci biedni ludzie, którzy przed śmiercią są jeszcze bardziej maltretowani od innych. Mają zatrzeć wszelkie ślady tego, co się tutaj działo. Aby plac był pusty, aby pułapka mogła nadal sprawnie funkcjonować. Aby ci, którzy przyjadą z następnym transportem, niczego się nie domyślali. Aby był normalny, czysty, uporządkowany plac transportowy. Tylko z daleka dolatuje nas warkot motoru. Pytam, co to jest. Tłumaczą mi: — Teraz gazują ludzi⁷⁸.

⁷⁶ Makower H., *Pamiętnik z getta warszawskiego*, Ossolineum, Wrocław 1987, s. 58.

⁷⁷ *Rocznica wielkiej akcji likwidacyjnej getta warszawskiego*, <https://www.polin.pl/pl/rocznica-wielkiej-akcji-likwidacyjnej-getta-warszawskiego>

⁷⁸ Willenberg S., *Bunt w Treblince*, Więź, Warszawa 2004.

4. Zagłada

W święto Jom Kipur, 21.09.1942 r., odchodzi ostatni transport z Umschlagplatzu. Oznacza to koniec wielkiej akcji wysiedleńczej. „Akcja” trwała do 24.09.1942 r. „Według źródeł niemieckich w ciągu 46 dni akcji wywieziono 253 742 Żydów. Według źródeł żydowskich ludność getta zmniejszyła się o ponad 300 tys. (w tym 10 300 zmarłych i zabitych na terenie getta, 11 580 deportowanych do Dulagu), ok. 8 tys. osób uciekło na stronę aryjską”⁷⁹.

5. Getto szczątkowe

1. Po wysiedleniu

Po wysiedleniu rozpoczyna się etap tzw. „getta szczątkowego” zamieszkałego przez ok. 60 tys. osób. Składało się ono z niewielkich części, w których mieszkali robotnicy legalnych szopów — ok. 35 tys. i ukrywających się Żydów. Po aryjskiej stronie Warszawy przebywało ok. 20 tys. Żydów.

„Domy wymarłe lub konające, ulice pełne zasieków z drutu kolczastego, parkany oddzielające poszczególne bloki mieszkalne, a nade wszystko zupełny brak ludzi wypełniających jeszcze przed dwoma miesiącami główne arterie uliczne getta, spieszących do swoich codziennych zajęć, kupujących i sprzedających, pracujących — wyludnienie, którego nie znały nawet wieki czarnej zarazy i morów — oto obraz dzielnicy żydowskiej w Warszawie z września 1942 roku. Chyłkiem sunący wzdłuż ścian strzęp ludzki, obryzganе krwią kamienie bruku, dym unoszący się z tłących i dogorywających ognisk ulicznych, ostra woń spalenizny — nadają właściwy koloryt miastu śmierci, gdzie przed strasznym 22 lipca w kręgu 10 km murów okalających getto, wegetowało prawie 370 000 Żydów”⁸⁰.

ZAŁĄCZNIK NR 9

Walka

1. W stronę powstania

Władzę za murami przejęło polityczne podziemie. Żydowska Organizacja Bojowa (ŻOB), zawiązana w pierwszych dniach wielkiej akcji likwidacyjnej, została w październiku 1942 r. powiększona o członków Haszomer Hacair, Drorur, Akiby, Gordonii, Bundu, Poalej Syjon Lewicy, PoalejSyjon Prawicy, Hanoar Hacyjoni i PPR. Prócz ŻOB istniała w getcie druga organizacja bojowa — radykalny prawicowy Żydowski Związek Wojskowy (ŻZW).

⁷⁹ Engelking B., Leociak J., *Getto Warszawskie...*, dz. cyt., s. 689.

⁸⁰ Archiwum Ringelbluma, *Getto warszawskie lipiec 1942–styczeń 1943*, fragment raportu Jana Karskiego pt. *Likwidacja żydowskiej Warszawy*, Warszawa 1980, dok. 208, s. 275, <https://www.jhi.pl/en/blog/2018-05-09-alarmowanie-swiata-o-zagladzie>

Dla ocalałych po wielkiej akcji likwidacyjnej — młodych ludzi, jasne było, że przesiedlenie oznacza śmierć. Zaczęto przygotowywać się do walki: gromadzono broń, nawiązano kontakty z polskim podziemiem — Tymczasowym Komitetem Pomocy Żydom i Armią Krajową.

„Musimy wytrwać, byśmy mogli wymierzyć karę tym, którzy zamęczyli naszych braci i siostry, dzieci i rodziców. Pomścimy tych wszystkich, którzy padli z rąk morderców na polu walki o wolność i ludzką godność”⁸¹ — głosił fragment odezwy Bundu. Zaczęto budować (pod piwnicami domów) bunkry z dostępem do wody, elektryczności, z zapasami żywności i wentylacją. Pod powierzchnią ziemi powstawało drugie miasto — podziemne⁸². Bunkry łączono podziemnymi przejściami i tunelami, wykorzystując piwnice i strychy opustoszałych domów. Gromadzono broń (zakupy, szmugiel) i ją produkowano (granaty i butelki zapalające).

2. Powstanie

Pod koniec października 1942 r. powstał Żydowski Komitet Narodowy, który stanowił kierownictwo ŻOB-u. Jego celem było przygotowanie społeczeństwa żydowskiego do walki i oporu. Żydowski Komitet Narodowy utrzymywał ścisły kontakt z Tymczasowym Komitetem Pomocy Żydom i Armią Krajową. Bund⁸³ zgodził się współpracować z ŻKN. W skład ŻOB wchodziły oddziały bojowe złożone z młodych ludzi (w wieku 10–25 lat). Sztab ŻOB tworzyli: Mordechaj Anielewicz (komendant), Hersz Berliński, Johanan Morgenstern, Icchak Cukierman, Marek Edelman.

Gdy 18.01.1943 r. Niemcy zamierzali wywieźć kolejny kontyngent Żydów — po raz pierwszy napotkali zbrojny opór. Pojawiły się też w getcie odezwy ŻOB: „Żydzi! Okupant przystępuje do drugiego aktu waszej zagłady! Nie idźcie bezwolnie na śmierć! Brońcie się! Weźcie topór, łom, nóż do ręki, zabarykadujcie wasze domy! Niech was tak zdobywają! W walce macie możliwość ratunku... Walczcie...”⁸⁴. Hasłem podziemia stało się: „Jeżeli przetrwać — to tylko jako wolni ludzie, a jeżeli to jest niemożliwe, to jako wolni ludzie zginąć. W walce zwyciężymy śmierć”⁸⁵.

ŻOB podzielił getto na 3 sektory bojowe pod dowództwem Mordechaja Anielewicza. Rankiem 19.04.1943 r. oddziały niemieckie wtargnęły do getta (ok. 2 tys.) w celu jego całkowitej likwidacji, jednak napotkały zbrojny opór ze strony ŻOB i ŻZW.

⁸¹ Mark B., *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1959, s. 104

⁸² Na podstawie: *Powstanie w getcie warszawskim*, <https://sztetl.org.pl/pl/sloownik/powstanie-w-getcie-warszawskim>

⁸³ Bund — najliczniejsza i najsilniejsza żydowska partia robotnicza w Polsce, <https://www.jhi.pl/psj/Bund>

⁸⁴ Prekerowa T., *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1939–1949*, Warszawa 1992, s. 131.

⁸⁵ Cyt. za: „Słowo Żydowskie/Dos Jidisze Wort”, nr 7–8 (293–294) 4–18 IV 2003, s. 4.

Rozpoczęło się powstanie.

Niemcy zaskoczeni oporem początkowo wycofali się z getta. Jednak po kilku godzinach kolejne oddziały niemieckie dowodzone przez Gruppenführera SS Jürgena Stroopa wkroczyły do getta. Dysponowały one wielką przewagą materiałową (karabiny maszynowe, czołgi) i liczbą żołnierzy.

W trakcie akcji hitlerowcy dopuszczali się szczególnie wielkich okrucieństw i zbrodni na mieszkańcach getta. Stropo rozkazał zwalczać bojowników żydowskich ogniem, nakazując podzielenie getta na kwartały i kolejno ich podpalanie. Nakazał podpalanie wszystkich schronów, bunkrów i kryjówek. Ludność żydowska była mordowana. „Liczba naszych strat (...) jest ogromna. Zbliżają się nasze ostatnie dni. Ale póki broń spoczywa w naszych rękach, dopóty będziemy nadal walczyć i stawiać opór”. Celem bohaterskich powstańców był odwet, zadanie wrogowi jak największych strat. Wielu bojowników wołało zginąć niż trafić w ręce Niemców. Należał do nich przywódca Mordechaj Anielewicz. W dniu 8 maja, kiedy naziści zaatakowali, ukryty w schronie kamienicy na ulicy Miłej 18, gdzie mieścił się sztab komendy powstańców, Anielewicz wraz z wieloma innymi wybrał samobójstwo. Część przebywających w bunkrze osób zginęła od gazu, który hitlerowcy wpuścili do środka. Tylko nielicznym udało się zbiec. Sprawdziły się słowa napisane przez Anielewicza do Icchaka Cukiermana 23.04.1943: „To, co myśmy przeżyli, przerasta nasze najodważniejsze marzenia. Niemcy dwa razy uciekali z getta... (...). Wiedz, rewolwer nie ma żadnej wartości. Myśmy go prawie nie używali. Potrzebujemy granatów, karabinów maszynowych i materiału wybuchowego (...). Tylko nieliczni wytrwają. Reszta zostanie zgładzona prędzej czy później. Los jest przypieczętowany (...). Marzenie mojego życia się spełniło. Dożyłem i ujrzałem samoobronę żydowską w getcie warszawskim w całej jej wspaniałości i wielkości”⁸⁶.

8 maja — wykryty zostaje bunkier dowództwa ŻOB na Miłej 18, Anielewicz wraz z kilkudziesięcioma bojowcami popełnia samobójstwo. Przedstawiciel Bundu w Londynie Szmul Zygielbojm⁸⁷ popełnia 12.05.1943 r. samobójstwo w proteście wobec bierności świata w obliczu zagłady Żydów. Nad gettem unosiły się kłęby dymu. Złapanych Żydów mordowano na miejscu (ok. 7 tys. ludzi), wysyłano do obozu zagłady w Treblince (ok. 7 tys.) lub do innych obozów (ok. 36 tys.)⁸⁸.

Walki powstańcze trwały do 16.05.1943 r. Zaczęto budować (pod piwnicami do-

⁸⁶ List komendanta Mordechaja Anielewicza do swego zastępcy po stronie aryjskiej Icchaka Cukiermana, „Słowo Żydowskie/Dos JidiszeWort”, nr 7–8 (293–294), 4–18 IV 2003, s. 39.

⁸⁷ Szmul Zygielbojm (1895-1943), <https://dzieje.pl/postacie/szmul-zygielbojm-1895-1943>

⁸⁸ Szmul Zygielbojm (1895-1943), <https://dzieje.pl/postacie/szmul-zygielbojm-1895-1943>

mów) bunkry z dostępem do wody, elektryczności, z zapasami żywności i wentylacją. Pod powierzchnią ziemi powstawało drugie miasto — podziemne 1943 r.

Symbolicznie walki zakończyły się wysadzeniem Wielkiej Synagogi przy ulicy Tłomackiej. J. Stroop pisał w raporcie: „Piękną klamrą oficjalnego zamknięcia Wielkiej Akcji było wysadzenie w powietrze Wielkiej Synagogi. Przygotowania trwały 10 dni. Synagoga była gmachem solidnie zbudowanym. Stąd, aby ją za jednym zamachem wysadzić w powietrze, należało przeprowadzić pracochłonne roboty saperские i elektryczne. Ależ to był piękny widok! Z punktu widzenia malarskiego i teatralnego obraz fantastyczny. Oficer saperów wręczył mi aparat elektryczny wywołujący detonację ładunków wybuchowych. Przedłużałem chwilę oczekiwania. Wreszcie krzyknąłem: *Heil Hitler!* — i nacisnąłem guzik. Ognisty wybuch uniósł się do chmur. Przerażliwy huk. Bajeczna feeria kolorów. Niezapomniana alegoria triumfu nad żydostwem. Getto warszawskie skończyło swój żywot”⁸⁹. Dzielnica żydowska przestała istnieć. Tylko kilkudziesięciu bojownikom ŻOB udało się przeżyć (wydostali się z płonącego getta kanałami). Po zakończeniu walk cały teren dzielnicy żydowskiej spalono i zrównano z ziemią.

Ruiny Wielkiej Synagogi przy ulicy Tłomackiej⁹⁰

⁸⁹ <https://sztetl.org.pl/pl/sownik/powstanie-w-getcie-warszawskim>

⁹⁰ Autor nieznan, fotografia pochodzi ze zbiorów Yad Vashem, https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/warsaw_ghetto_testimonies/liquidation.asp

Wypędzenie z getta ostatnich mieszkańców⁹¹

Ruiny getta warszawskiego⁹²

ZAŁĄCZNIK NR 10

Co się zmieniło?

1. Pamięć

Coroczne uroczystości 19 kwietnia pod pomnikiem Bohaterów Getta mają przypominać czas walki i zagłady.

Uroczystości pod pomnikiem Bohaterów Getta⁹³

⁹¹ Fot. Jürgen Stroop, fotografia pochodzi z raportu przygotowanego dla Heinricha Himmlera w 1943 roku, <https://tvn24.pl/zdjecia/zaglada-warszawskiego-getta,30414.html?h=1117>

⁹² Fotografia ze zbiorów Muzeum Getta Warszawskiego, <https://1943.pl/artukul/upadek-powstania-w-getcie-warszawskim/>

⁹³ Fot.: Klimaszewski F., *Pierwsza rocznica powstania w getcie bez Edelmana*, https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,95190,7790755,Pierwsza_rocznica_powstania_w_getcie_bez_Edelmana.html

27 stycznia obchodzony jest Międzynarodowy Dzień Pamięci Ofiar Holokaustu. Tego dnia przejeżdża ulicami Warszawy tramwaj z gwiazdą Dawida (bez pasażerów), który przemierza obszar getta warszawskiego. Jaki jest cel przejazdu? Pamięć o żydowskich sąsiadach, których już nie ma.

Tramwaj przejeżdża trasą:

ul. Filtrowa — Nowowiejska — Marszałkowska — Andersa — Stawki — al. Jana Pawła II — Popiełuszki — Metro Marymont — Popiełuszki — al. Jana Pawła II — Okopowa — Towarowa — plac Zawiszy — plac Narutowicza.

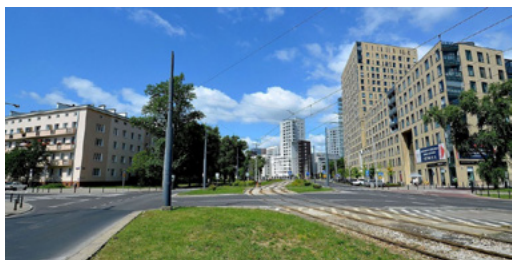
Tramwaj z gwiazdą Dawida⁹⁴

2. Nowa dzielnica — Muranów

Po II wojnie światowej często zmieniano koncepcję budowy Muranowa. Ostatecznie przyjęto projekt Bohdana Lacherta — opierał się on na zbudowaniu tarasowych zespołów budynków mieszkalnych, obudowanych w pierzejach na starej siatce ulic. Pomiędzy budynkami miały powstać pasy zieleni i obiekty usługowe (przedszkola, szkoły, domy kultury, sklepy). Cała dzielnica powstawała na niewywiezionych gruzach dawnego getta, na 2–3-metrowym wyniesieniu⁹⁵.

⁹⁴ Fot.: Stefanik R., *Jeździ bez pasażerów, tylko jedną trasą. Tramwaj-symbol*, <https://tvn24.pl/tvnwarszawa/najnowsze/jezdzi-bez-pasazerow-tylko-jedna-trasa-tramwaj-symbol-640199>

⁹⁵ https://warszawa.wikia.org/wiki/Historia_Muranowa

Ulica Stawki w Warszawie przy Lewartowskiego⁹⁶

Ulica Ludwika Zamenhofs i pomnik Bohaterów Getta⁹⁷

Muranów, al. Solidarności⁹⁸

⁹⁶ Fot.: Grycuk A., https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ulica_Stawki_w_Warszawie_011.JPG

⁹⁷ Autor nieznany, fotografia pochodzi z publikacji: *Plan generalny Warszawy*, Prezydium Rady Narodowej miasta stołecznego Warszawy i Rada Główna Społecznego Funduszu Odbudowy Stolicy i Kraju, Warszawa 1965, s. 74.

⁹⁸ Fot. Szczepczyński, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Muran%C3%B3w_Solidarno%C5%9Bci_84_a.jpg

Gmach Muzeum Historii Żydów Polskich w Warszawie od strony ul. Karmelickiej⁹⁹

ZAŁĄCZNIK NR 11

Polacy wobec Żydów w getcie warszawskim

1. Pomoc humanitarna

„Panuje u nas pogląd, że antysemityzm znacznie się wzmógł w okresie wojny, że Polacy w swej większości są zadowoleni z nieszczęścia, które spotkało Żydów w miastach i miasteczkach Polski itp. Uważny czytelnik naszych materiałów znajdzie setki dokumentów świadczących o czymś wręcz przeciwnym. W niejednym sprawozdaniu z miasteczka przeczyta on, jak serdecznie odnosiła się ludność polska do żydowskich uchodźców. Dowiedzie się o setkach wypadków, kiedy chłopi w ciągu długich miesięcy ukrywali i dobrze karmili żydowskich uchodźców z okolicznych miasteczek”¹⁰⁰.

„Kierownictwo Walki Cywilnej w imieniu całego społeczeństwa polskiego protestuje przeciw zbrodni dokonywanej na Żydach. W tym proteście łączą się wszystkie polskie ugrupowania polityczne i społeczne. Podobnie jak w sprawie ofiar polskich, odpowiedzialność fizyczna za te zbrodnie spadnie na katów i ich współników”¹⁰¹.

2. Rada Pomocy Żydom — „Żegota”¹⁰²

Rada Pomocy Żydom powstała przy Delegaturze Rządu RP na Kraj. Była to polska, humanitarna organizacja podziemna działająca w latach 1942–1945, jako organ polskiego rządu na uchodźstwie. Jej zadaniem było organizowanie pomocy dla Żydów

⁹⁹ Fot.: Kryński W., https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Museum_of_the_History_of_Polish_Jews_in_Warsaw_building_0010.jpg

¹⁰⁰ Wroński S., Zwolakowa M., *Polacy i Żydzi 1939–1945*, Książka i Wiedza, Warszawa 1971, s. 297.

¹⁰¹ „Biuletyn Informacyjny”, Warszawa 17.09.1942 r.

¹⁰² Prekerowa T., *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, PIW, Warszawa 1982, s. 157.

w gettach i poza nimi. Rada działała pod konspiracyjnym kryptonimem „Żegota”¹⁰³ (nazwa „Żegota” pochodzi od imienia Konrada Żegoty, jednego z bohaterów III części *Dziadów* Adama Mickiewicza).

„Zadaniem Rady jest niesienie pomocy Żydom jako ofiarom eksterminacyjnej akcji okupanta, a to pomocy w kierunku ratowania ich od śmierci, ich legalizacji, przydzielania im pomieszczeń, udzielania zasiłków materialnych, względnie, gdzie to wskazane, wyszukiwanie zajęć zarobkowych jako podstawy egzystencji, zawiadywanie funduszami i ich rozprowadzanie — słowem działalność, która pośrednio lub bezpośrednio wchodzić może w zakres pomocy”¹⁰⁴ — cele „Żegoty” przedstawione 29.12.1942 r. Delegatowi Rządu RP na Kraj.

Rada prowadziła pomoc legalizacyjną (np. zdobywanie metryk chrztu), finansową, mieszkaniową, lekarską, dziecięcą (pomoc dzieciom żydowskim). „Żegota”, w celu ocalenia Żydów, sporządzała fałszywe dokumenty (katolickie metryki chrztu, kenkarty, świadectwa ślubu, ausweisy), organizowała ludności żydowskiej nowe miejsca pobytu po stronie „aryjskiej”, ratowała dzieci żydowskie¹⁰⁵. Szacuje się, że akcja „Żegoty” objęła ok. 12 tys. osób, pozwalając dużej części z nich przetrwać okupację niemiecką. Większość wyjechała później z kraju¹⁰⁶. Rada udzielała także (bezpłatnie) pomocy finansowej i medycznej (lekarstwa, pomoc lekarzy w miejscu, gdzie ukrywała się dana osoba)¹⁰⁷.

Pomoc Żydom przez Polaków była niezwykle trudna. Rozporządzenie generalnego gubernatora Hansa Franka z 15.10.1941 r.¹⁰⁸, przewidywało karę śmierci dla każdego Polaka, który udzieli schronienia Żydowi lub pomoże mu w inny sposób.

¹⁰³ https://pl.wikipedia.org/wiki/Rada_Pomocy_%C5%BBydom

¹⁰⁴ <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosc/43550,Rada-Pomocy-Zydom-Zegota-fenomen-w-okupowanej-Europie.html>

¹⁰⁵ *Rada Pomocy Żydom „Żegota” — fenomen w okupowanej Europie*, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosc/43550,Rada-Pomocy-Zydom-Zegota-fenomen-w-okupowanej-Europie.html>

¹⁰⁶ Tamże.

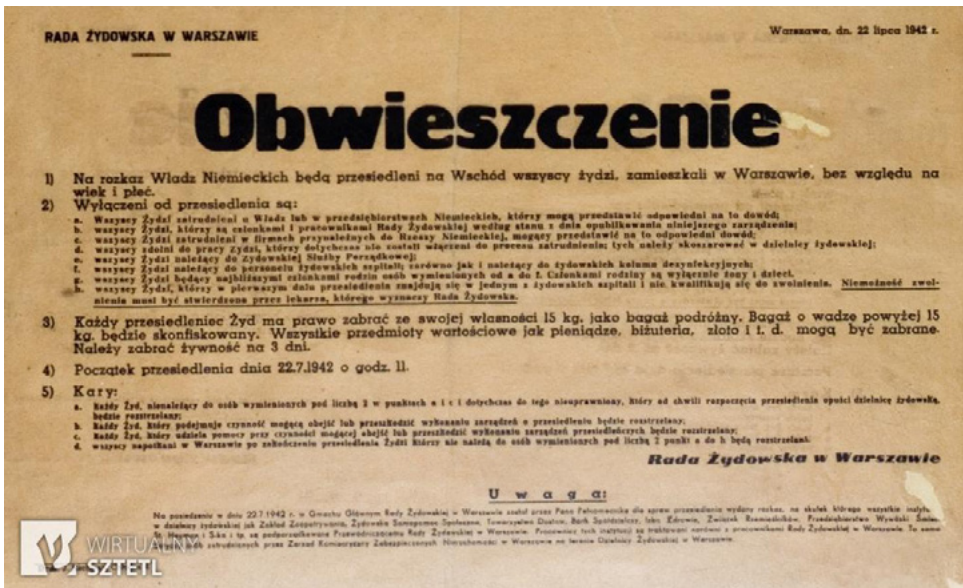
¹⁰⁷ Prekerowa T., *Konspiracyjna Rada...*, dz. cyt., s. 221.

¹⁰⁸ *15 października 1941 r. Hans Frank wydał rozporządzenie wprowadzające karę śmierci dla Żydów, którzy opuścili teren getta oraz dla Polaków pomagających Żydom*, <https://wpolityce.pl/polityka/120270-15-pazdziernika-1941-r-hans-frank-wydal-rozporzadzenie-wprowadzajace-kare-smierci-dla-zydow-ktorzy-opuscili-teren-getta-oraz-dla-polakow-pomagajacych-zydom>

„Żegota” — Rada Pomocy Żydom¹⁰⁹

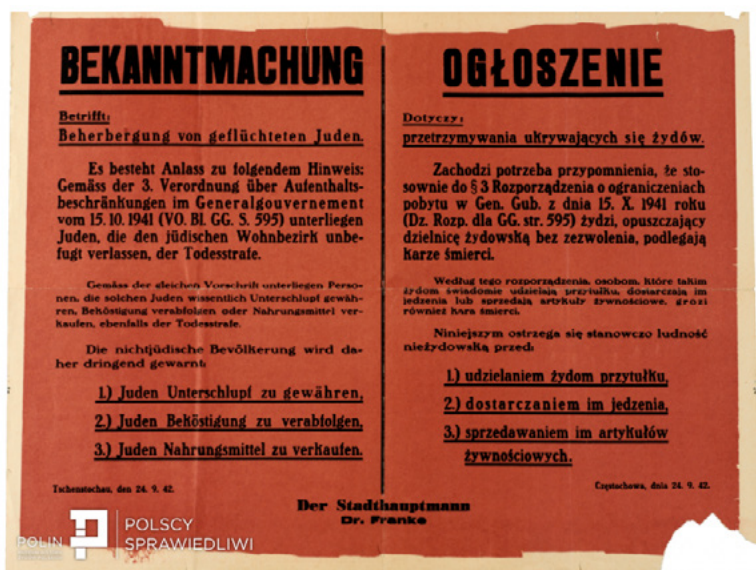
2. Kara śmierci dla Polaków pomagającym Żydom

Obwieszczenie informujące o „przesiedleniu ludności getta warszawskiego na Wschód”¹¹⁰

¹⁰⁹ Instytut Pamięci Narodowej, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/62755,Delegacja-IPN-opowie-o-Zegocie-w-Ottawie.html>

¹¹⁰ Autor nieznany, fotografia pochodzi ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego, <https://www.jhi.pl/blog/2019-09-20-zakonczenie-wielkiej-akcji-likwidacyjnej-w-getcie-warszawskim>

Ogłoszenie dotyczące zakazu pomocy ludności żydowskiej¹¹¹

4. Zofia Kossak-Szczucka — „Protest”

W dniu 11.08.1942 r., w czasie akcji likwidacji getta warszawskiego i wywózki do obozów koncentracyjnych, przewodnicząca Frontu Odrodzenia Polski, pisarka Zofia Kossak-Szczucka ogłosiła apel przeciwko prześladowaniom Żydów pod tytułem „Protest!”.

„W ghetcie warszawskim, za murem odcinającym od świata, kilkaset tysięcy skażących czeka na śmierć. Nie istnieje dla nich nadzieja ratunku, nie nadchodzi znikąd pomoc.

Ulicami przebiegają oprawcy, strzelając do każdego, kto się ośmieli wyjść z domu. Strzelają podobnie do każdego, kto stanie w oknie. Na jezdni walają się nieopogrzebane trupy”¹¹².

„Świat patrzy na tę zbrodnię, straszliwszą niż wszystko, co widziały dzieje — i milczy. Rzeź milionów bezbronych ludzi dokonywa się wśród powszechnego, złowrogięgo milczenia (...). Nie zabierają głosu Anglia ani Ameryka, milczy nawet wpływowe międzynarodowe żydostwo, tak dawniej wyczulone na każdą krzywdę swoich. Milczą i Polacy (...). Ginący Żydzi otoczeni są przez samych umywających ręce Piłatów”¹¹³.

¹¹¹ „Represje za pomoc Żydom...” | dyskusja, <https://sprawiedliwi.org/pl/pl/aktualnosci/represje-za-pomoc-zydom-dyskusja>

¹¹² Kunert A.K., *Polacy — Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł*, Rytm Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2001.

¹¹³ Tamże, s. 213.

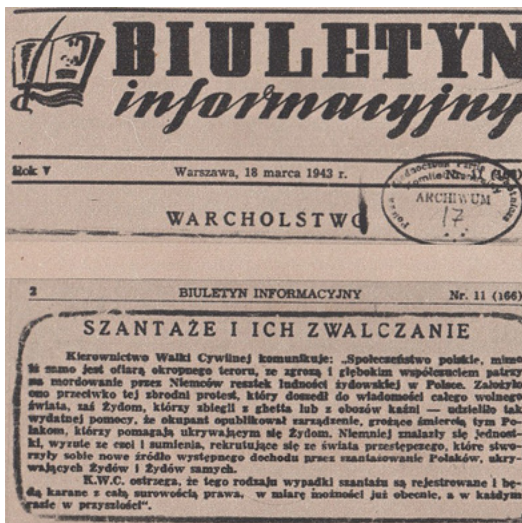
„Tego milczenia dłużej tolerować nie można (...). Jest ono nikczemne. Wobec zbrodni nie wolno pozostawać biernym. Kto milczy w obliczu mordu — staje się współnikiem mordercy. Kto nie potępia — ten przyzwala”¹¹⁴.

„Zabieramy przeto głos my, katolicy — Polacy. Uczucia nasze względem Żydów nie uległy zmianie. Nie przestajemy uważać ich za politycznych, gospodarczych i ideowych wrogów Polski. Co więcej, zdajemy sobie sprawę z tego, iż nienawidzą nas oni więcej niż Niemców, że czynią nas odpowiedzialnymi za swoje nieszczęście. Dlatego, na jakiej podstawie — to pozostanie tajemnicą duszy żydowskiej, niemniej jest faktem nieustannie potwierdzanym. Świadomość tych uczuć jednak nie zwalnia nas z obowiązku potępienia zbrodni. Nie chcemy być Piłatami”¹¹⁵.

„Kto tego nie rozumie, kto dumną, wolną przyszłość Polski śmiałyby łączyć z nikczemną radością z nieszczęścia bliźniego — nie jest przeto ani katolikiem, ani Polakiem!”¹¹⁶.

5. Potępienie szmalcownictwa

„Rozplakatowane zawiadomienia o dwóch wydanych i wykonanych wyrokach na zdrajcach sprawy polskiej zostały przez ludność Warszawy przyjęte entuzjastycznie (...). Nie trzeba prawdy owijać w bawełnę. Nie trzeba dla względów prestiżowych, choćby wobec zagranicy, milczeć o tych rodzimych kanałiach, które żerują na nędzy ludzkiej i nieszczęściu (...). Myślmy też o Żydach. Na tych ostatnich przede wszystkim żeruje szantaż (...). podkreślamy z całym naciskiem, że jesteśmy świadkami najbardziej hańbiącego procesu żerowania na ich nieszczęściu. Dla faktu tego nie ma usprawiedliwienia. Niczyj antysemityzm nie zmienia faktu, że szantażysta jest kanałią”¹¹⁷.

Komunikat Kierownictwa Walki Cywilnej dotyczący zwalczania szantaży i karania szmalcowników¹¹⁸

¹¹⁴ Kossak Szczucka-Szatowska Z., Protest, zob. np. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Protest!>, <https://www.polishclub.org/2012/04/11/michal-st-de-zielekiewicz-zofia-kossak-szczucka-szatowska/>

¹¹⁵ Tamże.

¹¹⁶ Kunert A.K., *Polacy — Żydzi...*, dz. cyt., s. 213.

¹¹⁷ Wroński S., Zwolakowa M., *Polacy i Żydzi...*, dz. cyt., s. 177.

¹¹⁸ „Biuletyn Informacyjny” z dn. 18.03.1943 r., Warszawa.

ZAŁĄCZNIK Nr 12

Mapa mentalna: apokalipsa za murem

